

A Magyar Zsidó
Kulturális Egyesület
folyóirata.

Megjelenik évente tízszer

Szerkesztőbizottság:

Kardos G. György
Itamár Jáoz-Keszt
Szabolcsi Miklós
Turán Tamás

Főszerkesztő:

Szántó T. Gábor

A megjelenést támogatják:
Soros Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Alap,
Művelődési és Közoktatási
Minisztérium Kisebbségi
Főosztálya,
Magyarországi Nemzeti
és Etnikai Kisebbségekért
Közalapítvány,
Európai Kereskedelmi Bank Rt.

A héber és jiddis szavak
átírása a szerzők felfogását
tükrözi.

Terjeszti a HÍRKER Rt.,
NH Rt., a Kiadói
Lapterjesztő

Kereskedelmi Kft
és a Sziget Rehabilitációs
Kisszövetkezet
Izraeli képviselő:
Pirsum Chen
43 King George St.
Jerusalem
Tel.: 972-2-248384

A kéziratok szerkesztése
lezárult:

1997. március 17-én.
Szerkesztőség
és kiadóhivatal:

1065 Budapest, Révay u. 16.
Bálint Zsidó Közösségi Ház,
234-es és 235-ös szoba.
1365 Budapest, Pf. 66

Telefon:

111-9214/136, 137

Telefon/fax: (36-1) 111-6665

Szerkesztőségi órák

és hirdetésfelvétel:

csütörtökönként

16 és 17 óra között.

Előfizethető

a kiadóhivatalban,

illetve postautalványon

az OTP

11709002-20066703

„Szombat” számú alszámlán.

Lapengedély száma:

III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Készült Rózsa Gábor
nyomdájában

Tervezés

és nyomdai előkészítés:

Corrigenda Bt.

HAZAI DOLGAINK

- 3 Göncz Árpád:
1100 éves együttélés
- 5 Van (tíz) képük hozzá
- 6 Zsidó iskolák Magyarországon I.
– Versenyképes ideológia-e
a zsidóság? (*Gadó János*)
- 13 Oroszországból csak 80
„hadifogoly” műkincs tér haza?
- 14 „Feláldoztuk minden
tartalékunkat” – Beszámoló
a Budapesti Ortodox Hitközség
1997 évi közgyűléséről
- 15 Bemutatjuk a Magyar–Izraeli
Kereskedelmi és Ipari Egyesületet
- 17 Napló – Filmről, színházról,
olvasmányaimról (*Földes Anna*)

VILÁG

- 19 Számvetés – Közép-európai
jóvátételi körkép

- 21 A jiddis jövője –
Philologos és Dovid Katz vitája
az „anyanyelvről” a Forward
lapjain
- 27 Pészach Munkácson
(*Papp Richárd*)

IZRAEL

- 31 Megszégyenít a halál
(*Yossi Klein Halevi*)

HAGYOMÁNY

- 33 Ábrahám bár Jákov
XVII. századi térképe

TÖRTÉNELEM

- 34 A Spirák története – avagy egy
galíciai rabbidinasztia Magyar-
országon (*Bacskai Sándor*)
- 37 Nézz vissza haraggal?

KULTÚRA

- 38 Elie Wiesel: A tébolyult Mose
Az eltüntetett harag
- 44 Könyvespolc

Summary

The April issue of Szombat begins with President **Árpád Göncz**'s writing, in which he reviews the happy and less happy events of 1100 years of Hungarian-Jewish history. His writing is followed by **János Gadó**'s study on the history of Jewish schools in Hungary, probing the question of why the majority of Neolog Jewry – which always made a cause of Jewish schools – nonetheless tended to avoid these schools, once established.

The Hungarian Jewish community will receive a ridiculously low amount of compensation for the assets which remained unclaimed after 1945. The government and the Jewish organizations have a basically different idea of how to proceed from this point, with the former considering the issue basically closed with this act, the latter considering it as a starting point for further action. In her diary **Anna Földes** ponders over some recently published opinion polls; is it indeed reassuring if only one-third of the university students agree with certain anti-

Semitic clichés? It can be deceptive to look back on Yiddish merely with nostalgia: proponents of Yiddish once were diametrically opposed to the adherents of Hebrew. The two groups were separated by a deep chasm, even while the Holocaust cast its shadow over them.

Time apparently stands still in the organization of Hungarian Orthodox Jewry; their recent general assembly reminded our reporter of Socialist traditions. Another report evokes a Passover in Munkács, a tradition which has sadly become something of a novelty for the Jewish remnants living in the once flourishing Hasidic centre. In his essay, **Sándor Bacskai** evokes the legendary members of the renowned Hasidic rabbinical dynasty, the Spira dynasty.

We publish **Elie Wiesel**'s story, "Moshe, the madman", followed by a study comparing the original Yiddish text to the English translation of Wiesel's *The Night*. ... claims that the grave accusations levelled against Gentiles have been simply edited out of the English translation.

Olvasóink írják

Veszélyes közöny

Szeretem a tavaszt, mert ilyenkor olyan érzéseim támadnak, mint gyerekkoromban. Megmagyarázhatatlan jó érzések. Mintha az ember elvesztené korát, könnyűvé válna, gondtalanná. És ilyen gondolatok, érzések közepette láttam meg az egyik ház falán zöld (!) festékkel (valószínűleg a szokásos sprayvel!) a felírást: **MOCSKOS ZSIDÓK!** Amikor ez a felírás a szemembe vágott (szó szerint, szinte fizikai fájdalmat éreztem, amint elolvastam, mert szinte egy másodperc alatt minden emlékem feltolult a lelkemben!), azonnal eltűnt a napfény, a Gellért-hegy, a tavasz! Minden szürkévé, piszkossá, roskataggá vált! Mintha abban a pillanatban megöregedtem volna, s minden reményem elillant volna! Mocskos zsidók! Már megint ezek a feliratok a házak falán! Mindenki eltűri, szó nélkül, rezzenéstelen arccal – megfigyeltem az arcokat! – átsik-

lik a tekintetük a felíráson! Mintha nem is lenne ott! Már megint a közöny, a közömbösség?! Vajon miért tűrik a hatóságok ezeket a feliratokat?! Vajon mi lehet ennek az irtózatosságnak az oka?! Hát senki sem gondolt arra, hogy aki ezt kiírta, annak holnap már más is megfordulhat az örült agyában?! Mikor, vajon mikor lesz, Istenem, Magyarország normális ország, ahol nem engedik meg az emberek, a hatóságok, hogy ilyen szégyenteljes felirat csúfítsa el a város látványát?!

*Dr. Kováts István, ügyvéd
1203 Bp. Baross u. 3. 1/27*

120 évig készítsék!

Tisztelt Szerkesztőség!

Köszönöm, hogy gyorsan tetszettek „lépni” kérésemre, ahol hiányoltam a januári lapot. Megkaptam, de tessenek tudni: ez a lap rajtunk kívül még egy családhoz megy, majd vissza hozzánk, és én küldöm Izraelbe, egy idős házaspárnak. Ez a házaspár lát el engemet izraeli tankönyvekkel a héber nyelv tanulásához. Nekem is küldenek újságot, amelyet az új diák részére készítenek. Tanulok, sokat tanulok belőle. (Egyébként már hét éve minden vasárnap a Nagyvárosház utcai Talmud-Tóra teremben töltöm a délelőtti időmet. Héber nyelv, művészettörténet, vallástörténet a tantárgyak.) Egyébként idős nyugdíjas vagyok.

Nagyon szeretem a Szombatot. Izraeli visszajelzés szerint kitűnő lap. Ha a postaládából fölhozom a Szombatot, nincs ebéd, nincs semmi sem addig, amíg ki nem olvastam, és utána megy a lap tovább.

Nagyon jó egészséget kívánok Önöknek; egyelőre, 120 évig, csak ilyen lapot tessenek készíteni, majd azután lehet esetleg módosítani.

Őszinte tisztelettel, őszinte salommal:

Pál Tibor

Székesfehérvár, Sarló u. 11/B 7/19.

Szeretnék hozzájárulni a költségekhez

Megköszönöm a küldött SZOMBAT példányt. Sajnálattal közlöm, hogy megromlott látásom miatt nehezen megy már az olvasás, így nincs értelme annak, hogy előfizessek a lapra. Szeretnék hozzájárulni valamivel a lap költségeihez, szíveskedjenek csekket küldeni címemre.

*Dr. Vértess Árpád
Győr, Bajcsy Zs. u.*

Pályázati felhívás

A Szegedi Zsidó Hitközség Elöljárósága pályázatot hirdet

- Szeged és környéke zsidósága
- múltja, kultúrája, hagyományai;
 - vallási élete;
 - a Hitközség története;
 - jelentősebb múltú, zsidó helytörténeti emlékhelyek, épületek bemutatása;
 - a zsidóság helye és szerepe a város életében;
 - a városban jelentős tisztséget betöltő, feladatot vállaló, elismert zsidó személyiségek, tudósok, professzorok életműve;
 - a holocaustot megelőző időszak eseményei;
 - az üldöztetés és megtorlás évei;
 - a felszabadulás utáni idő hányattatásait;
 - életutak, életsorsok, családtörténetek;
 - az antiszemitizmus helyi megnyilvánulásai a XX. század második felében témák

pályamunka, dolgozat formájában történő feldolgozására.

A pályázati anyagokat szakemberekből álló zsűri bírálja el. A díjazott pályázati anyagok ismertetésére előadóülés keretében biztosítunk lehetőséget, illetve egyéni hozzájárulás alapján, rövidített formában nyomdai kiadását is biztosítjuk.

Pályadíjak:

- I. díj: 20 000 Ft

- II. díj: 15 000 Ft

- III. díj 10 000 Ft

Megfelelő számú, értékelhető pályamunka esetén különdíjak kiadására is sor kerül.

A pályamunkákat, dolgozatokat, gyűjteményeket **1997. szeptember 20-ig** kérjük jellegesen, csatolt borítékban, név, pontos cím megjelölésével a Szegedi Zsidó Hitközség Elöljáróságához (6722 Szeged, Gutenberg u. 20.) eljuttatni.

*Szegedi Zsidó Hitközség
Elöljárósága*

Helyesbítés

A Szombat 1997 márciusi számában a 38. oldalon tévesen jelent meg a képaláírás. Helyesen: Schönberger Armand: Olvasó nő (BZsM)

Fizessen elő Ön is!

Még mindig nem késő! Ne felejtse el megújítani Szombat-előfizetését 1997-re!

Amennyiben egész évre (összesen 10 Szombat-számra) előfizet – belföldre 1650 Ft-ért, külföldre 40 USD-ért (légi postázással) –, nem érinti az esetleges évközi áremelés.

Az alábbi megrendelésre belföldre csekket küldünk Önnek, külföldről közvetlen banki átutalással fizetheti elő a Szombatot.

Címünk: Szombat szerkesztősége
1065 Budapest, Révay u. 16.

— levágandó —

Megrendelem a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület Szombat című folyóiratát 1997-re, 1650 Ft-ért. Az előfizetési díjat az önök által küldött csekken kívánom átutalni.

Név:

Cím:

.....

GÖNCZ ÁRPÁD

1100 éves együttélés

Kedves Barátaim!

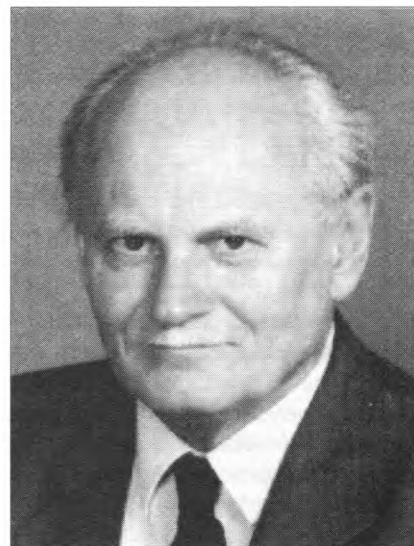
A magyar-zsidó együttélés 1100 éve a történelem viharainak kitétt keserves, a hatalom harcainak és a hatalomért folyó harcnak kiszolgáltatott történet. Ennek az együttélésnek a története nem függetleníthető az európai zsidóság történetétől. A kezdetektől fogva hangsúlyozott keresztény-zsidó különállás intézményi alapját a Római Birodalom keretei között az ún. zsinati törvényhozás véglegesítette. A XI. században Itáliában már ismerték a „ghetto” szót és annak valóságát jelentő tartalmát. Nyugat-Európában a XII–XIII. században a zsidókkal szembeni erőszakos fellépések természetesen voltak. Magyarországon a XIV. századig nyoma sincs az intézményesített zsidóüldözésnek, I. László és Kálmán törvényei a kereszténység védelmében az egyházi zsinatok rendelkezéseinek hatására születtek.

A zsidóság magyarországi letelepedésének időpontját lehetetlen megállapítani. Pannóniában a római légiók nyomában jártak pénzügyeket intéző zsidók, a Duna-medencében német és morva eredetű zsidókat találtak a honfoglaló magyarok. A kevés hiteles forrást felsorakoztató elméletek közül az ún. kazárelmélet a magyarországi zsidóság történetét a honfoglaláshoz kapcsolja. A Kárpát-medence első zsidó lakóit azoktól a zsidó hitre tért, kazár törzsektől származtatja, melyek a honfoglaló magyarokkal érkeztek nem elkülönült etnikumként, hanem vallásfelekezettként. Rendezett zsidó közösségek működéséről a XI. század előtt nincsenek források.

A középkori zsidóság hol királyi védelem alatt álló alattvaló volt – mint IV. Béla idején –, hol a tilalmak, a diszkriminációk érvényesültek vele szemben. A királyok pillanatnyi érdekeitől függően alakult a zsidó lakosság sorsa. II. Endre például az ország katasztrófális gazdasági helyzetében az államháztartás irányítá-

sát a pénzügyekben jártas zsidókra, idegenekre bízta, de 1231-ben megerősítette az Aranybulla tiltó rendeleteit, 1233-ban esküt tett arra, hogy megkülönböztető jelzések viselésére kötelezi a zsidókat. Ambivalens helyzetek sora jellemi a hazai zsidóság korai történetét, de a keresztény intolerancia szelleme Nagy Lajos uralkodása alatt erősödött meg: a hittérítő hadjárat velük szemben úgy jelent meg, hogy áttérés fejében a keresztények összes jogait és adómentességet ígértek nekik, a nyomaték kedvéért, a meggyőzés érdekében a „levélölés” eljárás keretében megsemmisítették a zsidók anyagi követeléseit. Az Árpád-ház kihalásától a mohácsi vészig terjedő időszakban fokozatos jogfosztás következett be, a királyi jogvédelem hátterbe szorult. Zsigmond király 1405. évi dekrétuma a városi önkormányzatokat ruházta fel az összlakosság feletti bíraskodás jogával – a budai törvénykönyv például megtiltotta a zsidókkal folytatott kereskedelmet, a céhek tagjai közé sem vették fel őket. A vallási türelmetlenség és a városfejlődés országosan a diszkrimináció felerősödését hozta: foglalkozási korlátokat állítottak, a céhes ipari és kereskedelmi kizorítások miatt a pénztőke felhalmozása, a hiteladás lett a zsidóság megélhetésének jellemző forrása. Az államhatalom két ellentétes tendencia között ingadozott: az egyik az ellenreformáció ideológiájának megfelelően a korlátozás és kizorítás, a másik a kincstárak kiürülése miatt a felkarolás, mert sükség volt a pénzügyekhez értő zsidóságra. Gazdasági hasznosságuk miatt volt életterük, de megtűrt jövevények voltak. Védelmi pénzt fizettek a földesúrnak, türelmi adót az uralkodónak.

A mohácsi vész idején 20 ezer zsidó élt Magyarországon. A zsidóság nagyobb számú betelepődése a XVII–XVIII. században történt – 1787-ben kb. 81 ezer volt a számuk. A XVIII. század for-

dulóján és a XIX. században tömeges volt a betelepedésük – 1805-ben 127 ezer, 1840-ben 244 ezer zsidó élt Magyarországon. A nyugatról érkezőknek voltak gazdasági kapcsolataik, beilleszkedésük könnyen ment, míg a keletről – főként Lengyelországból, Galíciából, Ukrajnából, Oroszországból – érkezők gazdasági alap nélkül a nyomort hozták magukkal. Számukra a hitélet, az egymást segítő belső kohézió adott erőt.

A páriasors megváltoztatásához az első lépést I. József jelentette: a racionális államkoncepció jegyében a keresztények és a zsidók közötti válaszfalak lebontására törekedett. De ennek a reformpolitikának nem volt tartós alapja, hiszen egy vallásilag nem közömbös világban két különböző vallási rendet próbált összebékíteni. A reformkor nemzeti liberalizmusa a polgárjogok elnyerését asszimilációhoz kötötte, csak a polgári átalakulás tehetné lehetővé a polgári jogok elnyerését, a szellemi és fizikai gettó elhagyását.

A reformkorban a kultúra közösségén alapuló nemzetfejlődés a zsidóság polgárosodásához a magyarosodás feltételét szabta, s ez a zsidóság vallásba zárkózását, önkirekesztését, belső elmentéinek éleződését jelentette. 1848. március 15-ével a forradalom dicső eszméi és tervei mellett a pogromhangulat is felerősödött, csak májusra sikerült viszonylagos nyugalmat elérni. De még ekkor is félt Kossuth a zsidóügy rendezésétől, a szabadságharc kitörése után pedig attól tartott, az egyenjogúsítás esetleg elidegeníti a forradalomtól a zsidókkal szemben ellenséges iparos, kereskedő polgárságot. A nemzetországba jelentkező zsidók érezhették

az ellenszenvet, a honvédszázaljakban azonban korlátlan volt a részvételi lehetőségük, éltek is vele. De kiemelkedő részt vállaltak a harcok anyagi-gazdasági alapjainak megszilárdításában is. A zsidó emancipáció deklarálására a szabadságharc utolsó napjaiban került sor.

Az önkényuralmi rendszer igyekezett előmozdítani a zsidóság birodalmi asszimilációját. Az 1867. évi XVII. tc. azonban megteremtette az integrálódás törvényes feltételeit: a törvény feltétel nélkül ruházta fel a zsidókat mindazon jogokkal, amelyekkel a civil társadalom tagjai bírtak. Azonban a zsidót mint egyént tette egyenrangúvá, s nem foglalta magába az izraelita vallásfelekezet emancipációját. Az 1868-beli törvény lehetővé tette ugyan, hogy a zsidó keresztény hitre térjen, de a zsidó hitre térést nem biztosította. Ez közeli és távoli tragédiák sorát indította el.

A zsidó népesség a XIX. század végén a lakosság 4,2%-a. Foglalkozásukat tekintve a polgári jellegű foglalkozásokban magas az arányuk, az értelmiség főbb csoportjaiban 50% felé közelített a részesedésük. Lélekszámuk alapján a kapitalizmus során kialakult tőkeerős vezetőrétegben jelentős szerepet játszottak. A zsidó többség azonban kispolgári életszínvonalon élt. A kapitalista fejlődés hazai formája erősen sújtotta az ún. történeti osztályokat. Az akkori jelenben a múlt kirekesztő politikájának következményei jelentős gondokat, változásokat eredményeztek. A kapitalista szabadversenyben a céhek felbomlottak – a céhek zártsága korábban kizárta a zsidókat, most a kisipar struktúráváltása nekik jelentett előnyt: piacismeretük, alkalmazkodó képességük gyors sikereket hozott. A parasztság elszegényedése is a vidék áruval ellátását tette szükségessé, lehetőséget adott a zsidó kereskedőknek. A nemesség jórészt elvesztette birtokait, hivatalt vállalt – a gazdasági vezetőszerep helyett a politikait akarta megszerezni és kizárólagosan megőrizni. Az első világháborús nehézségek teret adtak a bűnbakkeresésnek, a modern politikai antiszemitizmus a középkori zsidógyűlöletre építhetett.

1919 őszén a keresztény nemzeti eszme megszülte az antiszemita alapú „szegedi gondolatot”, a numerus claususról szóló törvénnyel a magyar törvényhozás alkotmányos szintre emelte az antiszemitizmust, csonkította a zsidóság fél évszázada deklarált egyenlőségét. A Teleki-kormány sokat tett a fehérterror módszerei-

nek felszámolásáért, a Bethlen-kormány olyan stabilitás megteremtésére törekedett, amely minimálisan igyekezett csökkenteni a középrétegek politikai szerepét, a nagybirtok és a nagytőke hatalmának helyreállítását akarta, és gr. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter tevékenysége szabadabb légkört teremtett a zsidó felekezet, intézmények és szervezetek működéséhez. A világgazdasági válság a bethleni konszolidáció eredményeit azonban gyorsan megsemmisítette. 1932-ben a Gömbös-kormány a totális fasizmus meghirdetésével került hatalomra. Az első zsidótörvény 1938-ban az értelmiségi és szabad pályákon kívánta csökkenteni a zsidók számát. A második zsidótörvény (1939) a zsidók gazdasági és közéleti térfoglalását, választási jogukat korlátozta, a köztisztviselői pályáról kizárta őket, és a zsidóság definícióját fajji alapra helyezte. A harmadik zsidótörvény 1941-ben a házasságkötést tiltja meg velük. A jogfosztó intézkedések mellett megkezdődnek a deportálások is. A fegyverkezés, a gazdasági növekedés megindulása miatt a törvények teljes körű végrehajtása nem következett be – a politikai ellittel kapcsolatot tartó nagytőke eséllyel tudott védekezni. A népirtás azonban bekövetkezett. A holocaust áldozatainak számát csak becslések alapján tudhatjuk. Az évszázad leggonoszabb eszméjének, a minden büntettnek utat nyitó fajgyűlöletnek és a megelőző évszázadok halmozott előítéleteinek 400–600 ezer embertársunk esett áldozatul.

Demokratikus rendszerünkben ma teljes vallás- és felekezeti szabadság van, biztosított a kettős identitás lehetősége. Magyarországon ma annak, aki zsidónak vallja magát nem kötelező magyarnak lennie, de magyarként is lehet zsidó. A zsidó kultúra része az európai kultúrának, a magyarnak is, mert évszázadok óta, talán már 1100 éve együtt élünk a Kárpát-medence e meglehetősen viharos vidékén. Szívemből szeretném Európa népeinek megbékélését a XX. század végén, de nem tagadhatjuk, hogy még ma is létezik antiszemitizmus Európa több országában, hazánkban is. Barátaim, tudomásul kell vennünk, hogy az eszmék felezési ideje hosszú, de mindent meg kell tennünk azért, hogy az „ordas eszme” soha többé ne lehessen úrrá rajtunk.

Az „1100 éves együttélés” című konferenciához intézett levél 1996. november 17-én. A konferencián elhangzott előadásokból következő számainkban közlünk néhányat.

Van

Az 1945. január 1. előtt született magyar zsidók számíthatnak kárpótlásra a *Magyar Zsidó Örökség Közalapítványtól*.

Az 55 éven felüli nők és 60 éven felüli férfiak automatikusan a jogosultak közé tartoznak, az ennél fiatalabb, de a fenti időpont előtt születettek csak az említett életkor betöltése után számíthatnak a kárpótlásra. Akiknek neve már valamilyen más zsidó kárpótlási ügy kapcsán listába vétetett, annak valószínűleg nem lesz egyéb tennivalója, mint vámi az értesítést; akinek ilyen kárpótlási ügye még nem volt, annak jelentkeznie kell. Ennek módozatát az illetékesek még nem dolgozták ki.

Március 21-én azért jöttek volna össze a zsidó szervezetek képviselői, hogy informális tanácskozó testületből végre kuratóriummá alakuljanak – a régóta vajdó Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány kuratóriumává. A jólétesültek azonban már az ez alkalomból meghirdetett ebéd előtt megtudták, hogy a kormány előző napi ülésén megint elhalasztotta a döntést az alapítvány ügyében. A kinkeserves várakozások után kiizzadt alku egyik tétele – két követségi épület – ugyanis aggályosnak tűnt a külügyminiszter számára: a diplomáciai bonyodalmakat elkerülendő, garanciákat kívánt, hogy az új tulajdonos legalább még öt évig nem ebrudalja ki a jelenlegi bérlőket.

A két épület ama öt tételből álló „csoomag” része, amelyet az állam a közalapítvány tulajdonába ad, annak induló vagyonaként. A felajánlott öt épület: a zsidó tárgyalófel által már korábban is mérsékelt lelkesedéssel fogadott egykori munkásországi tulajdon, a badacsonyi *Club Tomaj*; a Deák téren található *Anker-ház*; egy üzemi épület a Mária utcában valamint az *alban* és a *boszniai követség* épülete (!). A listán kívül a zsidó tárgyalófel egyelőre mást nem kapott: az említett épületek tulajdoni lapját, a rájuk vonatkozó értékbecslést még nem prezentálták a kormány képviselői.

Még homályosabb az alapítvány tulaj-

JÓVÁTÉTEL

(tíz) képük hozzá!

donába adandó műkincsek ügye: az már eldőlt, hogy a kormány *tíz darab festményt* ajánl föl, ezek listája is elkészült, ám a kultuszminisztérium illetékese az utolsó pillanatban visszavonta az ajánlatot, mert a *tíz képből öt nem volt korábban zsidó tulajdonban* – olyan kritérium ez, amelyhez a kormány a korábbiakban nem különösebben ragaszkodott. (Az ingatlanok esetében egyáltalán nem tartotta szem előtt.) Mire e sorok napvilágot látnak, a festmények listája minden bizonnyal elkészül – de a zsidó tárgyalófelnek aligha marad egy-két nappal több, hogy az ajánlatról döntsön. Persze a *tíz festmény* összértéke (ha ugyan eladják őket) még jó esetben is legfeljebb az alapítványi apparátus egy éves működési költségeivel (30 millió forint) egyenértékű.

A március 21-i – eddigi legteljesebb – összefoglaló résztvevői a fenti hiányosságokkal együtt elfogadták a kormány ajánlatát. Ami e gyatra adományba való beletörődést menti, az nyilván a további juttatásokba vetett remény. Az „induló vagyon” kifejezést a két fél eltérően értelmezi (meghatározását a tárgyalások során gondosan kerülték, ellenkező esetben alighanem már ezen a ponton zsákutcába jutott volna minden megbeszélés.) A zsidó tárgyalófel számára ez az első lépés, ami az alapítvány indulását lehetővé teszi, s amelyet további juttatásoknak kell követ-

nie. A kormány is lát lehetőséget az induló vagyon bővítésére – német vagy svájci alapokból avagy az egykor talán majd visszaadandó orosz műkincsek-ből. Így tájékoztatott egy magát megnevezni nem kívánó kormánytisztviselő, aki azonban azt is világossá tette: a választásokig további állami juttatásokra már nincs esély. A politikai csaták előződéseként időszakában aligha kívánják kitenni magukat e téren további támadásoknak.

A csütörtöki ülésen a majdani kuratórium tagjai megismerkedtek az alapítvány titkárságvezetőjének posztjára érkezett pályázatokkal. E tisztség nagyjelentőségű, hiszen a negyedévenként ülésező kuratórium helyett valójában az adminisztratív apparátus dönt majd az alapítvány anyagi eszközeinek felhasználásáról: a jóvátételei összegek kifizetéséről és a vagyontárgyak minél hatékonyabb hasznosításáról. A nyilvánosan meghirdetett tisztségre tizenhárom személy pályázott, a Mazsihisz képviselőinek megítélése szerint ebből heten feleltek meg az előzetesen támasztott követelményeknek (közgazdasági végzettség, angol nyelvtudás, gazdálkodási gyakorlat). Ez utóbbi hét személy pályázati anyagát a leendő kuratóriumi tagok megkapták. Mire e sorok napvilágot látnak, a választás valószínűleg már megtörtént – noha ennek szempontjai lapzártánkkor még nem voltak világosak. A döntés előtt egy hét-

tel még a szavazás módja felől sem határoztak a tekintélyes testület tagjai: nyílt vagy titkos szavazás lesz, a jelöltekről egyenként vagy külön szavaznak, stb.

Az alapítvány apparátusának felállítására is a frissen megválasztott titkárságvezető feladata lesz. Izgalmas kérdés, vajon miként tudja majd az új titkárság megőrizni függetlenségét a hitközségtől, lévén a hivatali helyiségek, a technikai felszerelés és legfőképpen: az összes információ feltehetőleg mind ez utóbbi birtokában van. Vajon hogyan kíván az alapítvány függetlenedni az ügyben egyedül jártas hitközségi apparátustól? Egyelőre még az elosztás elvei sem tisztázottak. Nem egyértelmű, vajon az elszenvedett üldöztetés fajtája, mértéke szerepet játszik-e a kárpótlási összeg megállapításánál, avagy az egyszerűbb, de gyorsabb „egy darab az egy darab” elvet tekintik irányadónak és a megítélt összeget csak az életkor függvényében változtatják. (Ez utóbbi verzió egyébként valószínűbb.)

Az alapítványi apparátus nagyságáról, felépítéséről úgyszintén nem zajlott semmiféle előzetes kuratóriumi megbeszélés. A leendő kuratóriumi tagok a Mazsihisz előterjesztéseit mindeddig tudomásul vették. Így aligha járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük: a kezdeményezést eddig is kezében tartó hitközség ezután is az ügyek tényleges gazdája lesz.

Mire e sorok napvilágot látnak, az alapítvány már minden bizonnyal felállt, a kuratórium megkezdte munkáját, a kormány valószínűleg föllélegzett: e hosszú idő óta nyomasztó ügyet végre sikerül „letudni” – ráadásul az elsők között Kelet-Európában. (Bulgáriában, Lengyelországban és Csehországban már részleges megállapodás történt e kérdésben.) Az alapítványnak juttatott vagyon a semmihez képest sok, a zsidók hajdan elrabolt vagyonához mérten semmi. Az előző kormány idején kifizetett kárpótlások a hajdan elorzott (államosított, elkobzott, stb.) vagyonok töredéknyi, de legalább százalékban kifejezhető részét juttatták vissza a kárvallottaknak. És most vessük össze a kormány által felajánlott öt rozszant épületet a hajdan eltulajdonított sokezer in-

gatlanul; a tíz festményt a hajdan elrabolt értéktárgyak valósi szerelvényeket megtöltő sokaságával – az arányok ezrelékben sem igen fejezhető ki. Az antiszemita törvénykezés és a vészkorszak idején elrabolt értékek a nemzeti vagyon mértékével voltak mérhetőek – a mostani juttatás a zsidó közösség napi gondjain sem segít.

Persze az ország nehéz gazdasági helyzete...; meg a polgárok türoképesége...; meg az ellenzék, amely a zsidók kárpótlásából propagandafegyvert kovácsolna... – mindezt tekintetbe véve is látszik, hogy a kormány az ügyet a lehető legolcsóbban kívánta megúszni. Kínos kötelesség volt ez számára, nem lelkiismereti kötelesség. De hát a kormányok között ezzel nincs egyedül.

ZSIDÓ ISKOLÁK MAGYARORSZÁGON I.

Alábbi írásunk egy kutatás összegzésének első része. A kutatás célja a magyarországi zsidó iskolák föltérképezése volt, szponzora a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Főosztálya.

GADÓ JÁNOS

Versenyképes ideológia-e a zsidóság?

A zsidó oktatás szellemi „erőtere” Magyarországon

Az 1989 utáni magyarországi zsidó reneszánsz hullámai nyomán a már régóta működő Anna Frank Gimnázium mellett két új iskolát alapítottak a fővárosban¹. A magyar zsidó történelemben szinte páratlan ez a helyzet: három önálló, egymástól független, egészen eltérő indíttatású zsidó gimnázium működik az országban.² E mai oktatási megújulás annál figyelemreméltóbb, mert az új zsidó iskolák közül az egyik a vészkorszak idején nagyjából elpusztított, majd a „népi demokrácia” negyven esztendeje alatt emigrációtól tizedelt és asszimilációval sújtott zsidóság autentikus terméke. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy feltérképezzem: a mai magyarországi zsidó iskolák milyen ideológiák keresztüztében állnak.

I.1. Uralkodó eszmék

Koronként váltakozó uralkodó eszmék (divatos terminológiával élve „nagy narratívák”) alakítják időről időre az emberi társadalmak dinamikáját. Ezen eszmék a világ egészére kívánnak magyarázatot adni. Híveik hite szerint segítségükkel a világ minden jelensége megmagyarázható, helyére tehető, egységes rendszerbe foglalható, felhasználással a kizökkent világ helyrebillenthető, az univerzális magyarázatból mindig le lehet vezetni az éppen aktuális problémára vonatkozó cselekvési algoritmust.

A zsidóság az európai történelem nagyobb részén át egyedül állt abban, hogy saját, az uralkodó eszméktől eltérő narratívája volt, egy öntörvényű,

igen részletesen kimunkált, gyakorlati életbe jól átültetett hitbéli és cselekvési rendszer, amely biztosította a nép különállását, egyszersmind lehetővé tette a befogadó népekkel való békés együttélést. A zsidóság – a diaszpóra kétezer éven keresztül uralkodó felfogása szerint – nép: ennek számtalan attribútumával. Ez a rendszer zárt, külső legitimációra nem szorul. A külvilággal fenntart érintkezési csatornákat, ám ezek inkább a technikai együttélést, a mindennapi élethez nélkülözhetetlen jó viszonyt szolgálják, saját legitimációt érintő impulzust nem engednek be, és nem bocsátanak ki. (A zsidó közegben oly nagy súlyú hagyomány a középkortól kezdve még a Talmud tanítását is tiltotta a „gójoknak”, mivel utóbbiak a kikényszerített hitviták során nemegyszer éppen a Talmud szavait forgatták ki zsidóellenes vádjaik igazolására.)

A kiválasztott nép öntörvényű ideológiája alapján elkülönülő társadalmat saját, fejlett infrastruktúra tartotta fenn, amely gondoskodott a közösség minden tagjának tanítatásáról, szükség esetén szociális ellátásáról, házastásáról és eltemetéséről. (Mindez persze csupán elvi cél volt: jogosultsága a közösségben vitán felül állt, de a mindenkori anyagi körülményektől és a személyes tényezőktől függött, hogy mennyit sikerült belőle ténylegesen megvalósítani.) Az infrastruktúra működésének és az egyén életvitelének hallatlan részletességgel kidolgozott szabályrendszerét az V. században Babilonban kodifikált Talmud foglalta össze. Az elkülönültséget biztosító szabályrendszert a fiúgyermekök ötéves koruktól tanulták. Ez

nem ért véget soha olyan formális akkussal, mint a nyugati egyetemek diplomaosztása, doktorrá avatási szertartása – a hagyomány szerint a férfi élete végéig tanul. A zárt közösségekben, ahová a külvilág értékmérői nem szivárogtak be, a legfőbb érték a tanulás volt, a társadalmi hierarchia csúcán a szent iratokban és az azok kommentárjaiban jártas ember állott. Az infrastruktúrában is ennek megfelelően kulcsfontosságú volt az oktatás.

I.2. Az öntörvényű rendszer feltörése

A zsidóság ethoszát a keresztény Európában több mint ezer éven át visszatérően támadták, időről időre megpróbálták felszámolni, de az ebben rejlő legitimáció oly mélyen gyökerezett, hogy e kísérletek (amelyek az egyének egyikénél-másikánál esetleg sikerülhetnek) a zsidóság egészénél rendre kudarcra végződtek. A népként való különállásnak mindaddig nem volt alternatívája, míg a befogadó társadalmakban uralkodó hitvallás a zsidóság hitében a konkurencián kívül mást nem látott. A változás lehetősége akkor csillant föl először, amikor a XVIII. század vége felé a vallás kezdte elveszíteni legitimáló funkcióját. A helyébe lépő ráció számára már nem volt leküzdhetetlen elvi akadály a zsidók egyenjogúsításának. „Csupán” életmódjukat, foglalkozásukat kívánták megváltoztatni, a kor uralkodó gyakorlatához illeszteni (ez volt a zsidók „polgári megjavítása”), valamint nyilatkozatukat hallani, hogy az adott nemzet fiai lesznek, és annak törvényeit magukra nézve kötelezőnek ismerik

el, akkor is, ha ez a hagyományos zsidó joggal ellentétben áll. Miután az érintettek számára a gazdanépekkel való együttélés mindig is elvi alapokon nyugodott, a hűségnyilatkozat halachikusan megoldható probléma volt.³ A zsidóság vallássá nyilvánítása az államhatalom felé „zárójelbe tette”, a magánélet szférájába szorította vissza az ősi törvényeket; a zsidóságért aggódók pedig megnyugodhattak abban, hogy csupán a befogadó társadalmaknak mindig megteendő engedményekről van szó ezúttal is – a lényeg sértetlen marad.

Ám az öntörvényű zsidó életfelfogás nehezen fér meg egy másik modern, dinamikus nemzettudattal. A modern világba való beilleszkedés feltörte a hagyományos zsidó közösségek zárt rendszerét. Ott, ahol a két világ találkozott (a XVIII. század végétől kezdve egyre szélesebb körökben, Európa egyre több országában) megindult a zsidók átáramlása a gettó világából a szélesebb társadalomba.⁴ A nacionalizmus diadalmas eszméje erősebb volt a pusztán felekezetté szűkült zsidóságnál; a ráció kikezdte a vallást; az emancipáció, a kecsegtető karrier ígérete elhomályosította a gettó akolmeleg, ámde dohszagú világát; a ráció diadalmas eszméje által legitímált modern tudományok mellett hitelét veszítette a szószálhasogatónak bélyegzett Talmud; a zsidó páriasorsból való menekülés vágya gyakran erősebb volt, mint az ősi közösség iránti hűség. A zsidó közösség „fölszívódásától” ekkor per sze még nem tartottak: az előítéletből, társadalmi távolságból, a viszonylag nagy létszámú közösség tehetetlenségi erejéből és a zsidóság megroppant, ámde el nem tűnt legitimációjából fennmaradó válaszfalak még álltak, éppen csak hogy egyes darabjaik kezdtek letöredezni. Ám egyfelől a legitimáció megroppanása, a zsidóság öntörvényű narratívájának visszaszorulása, másfelől a környező társadalomba beilleszkedni vágyók oly gyakori visszautasítása bőven adott ideológiai „municiót” az emancipációval elégedetlenek, a csalódottak számára.

E súlyos konfliktusra zsidó részről számos válasz született.⁵ Ezek közül egyesek fenntartották a „nagy narratívát”, az öntörvényű zsidóság eszméjét. Az ortodoxia – a nem zsidókkal való együttélés terén tett külsődleges engedmények mellett – elutasította a másik nemzethez tartozás gondolatát és

fenntartotta a zsidó nép ethoszát.⁶ Az egész probléma nem érintette meg a keleti ortodoxiát és főként a haszidizmust, amely nem akart tudomást venni a nyugati világ fejleményeiről. Nem utasította el a kihívást, hanem elvégezte a szintézist a cionizmus⁷ és a bundizmus, amelyek a kor uralkodó eszméiből és a hagyományos zsidó ethoszból gyúrtak új, átütő erejű narratívát – előbbi az ideologikus nacionalizmust, utóbbi a pragmatikus, baloldali nemzeti örendelkezési elvet vegyítve a zsidó öntörvényűséggel.

Az önálló zsidó narratíva tudatos elutasítását választotta a reformzsidóság – főleg történetének korai, XIX. század közepi szakaszában, mikor zsidó tudatát messzemenően alárendelte a befogadó nemzet iránti hűségnek.⁸

A XIX. század közepétől a holocaustig tartó korszakban zsidóság és modernizáció találkozásának főáramában – legalábbis közép-európai nézőpontból – a konzervatív, Magyarországon neológoknak nevezett zsidóság helyezkedett el. Ez az irányzat a két narratíva egymás mellé rendelésével próbált választolni a kihívásra. Amint azonban ezt fentebb láttuk, a harc egyenlőtlen volt: a „felekezeti” státuszba visszaszorított és más eszmei fogódzót nem kereső zsidóság a kor diadalmas eszméivel szemben nehezen állta a sarat.⁹

II.1. Az oktatási rendszer és a „nagy narratívák”

A modern korban minden nagy célokat kitűző közösségi vezető kulcsfontosságúnak tekintette az oktatási rendszert. Az üdvözítő célok érdekében végső erőfeszítésekre mozgósított közösség erőforrásaiból gyakran éppen az iskolákra áldoztak aránytalanul sokat, hiszen a megfelelő indoktrinációval csak ezek biztosíthatták az adott közösségszervező elv fennmaradását, legitimációjának továbbörökítését.

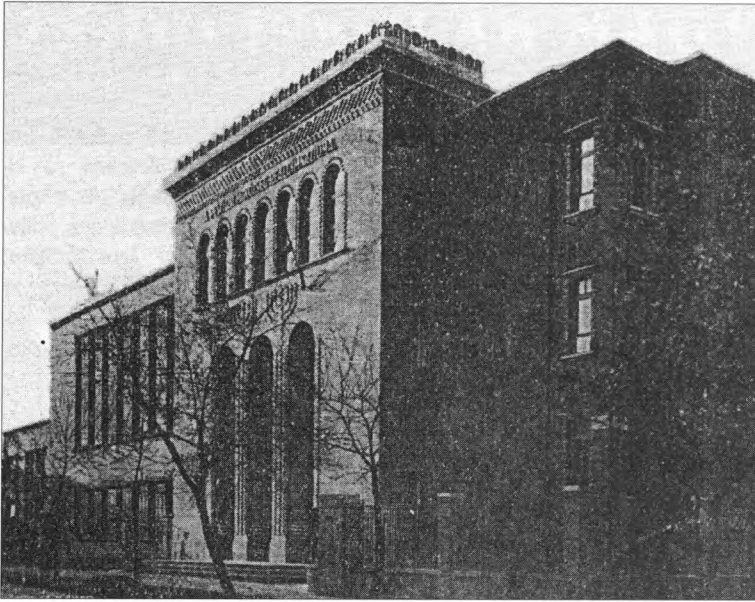
A magyarországi keresztény egyházak még a XVIII. században, abban a korszakban alapozták meg fejlett iskolahálózatukat (1901-ben 22 evangélikus, 25 református és 45 katolikus gimnázium)¹⁰, mikor a protestáns és a katolikus felekezet éles harcot vívott egymással, a vallásháborút folytatva békésebb eszközökkel. A korszak uralkodó eszmeiségének megfelelően a vallás állt az azonosságtudat középpontjában és a legdinamikusabb közösségszervező erő is ez volt. A XIX.

században ez a történet megismétlődött, midőn a magyar uralkodó elit a kor uralkodó eszméje, ezúttal a nacionalizmus impulzusának engedve sorban állította föl a magyar gimnáziumokat a nemzetiségi területeken, a kisebbségeket asszimilálendő. (Az iskola-rendszer kiépítésének elsődleges politikai funkcióját mi sem jelzi jobban, mint hogy az uralkodó elit a színmagyar területeken – így pl. az Alföldön – korántsem buzgólkodott ennyire az iskolaépítésben.)¹¹

II.2. A magyar neológia és az oktatási rendszer

Az iskolaépítés politikai „terheltségének” tudatában már jobban érthető, miért nem törekedett a neológ magyar zsidóság széles körű oktatási hálózat kiépítésére. Az oktatási rendszer teljes vertikumát lefedő iskolahálózat létrehozása olyan nagyszabású vállalkozás, egy közösség erőit oly végletesen igénybe vevő feladat, hogy ennek kivitelezését a „lenni vagy nem lenni” kérdés, egy korszak uralkodó eszméje mindennél erősebben motiválja.¹² A vizsgált korban a nacionalizmus a zsidóságot a magyarság felé hajtotta: a zsidóság számukra nem „faj” volt (e szó akkor még – a náciizmus fellépése előtt – nem volt szalonképtelen), nem nemzetiség, hanem vallás. Az „izraelita vallású magyar” szóösszetételnek a második része volt dinamikusabb: a korban elsődleges *nemzet* „ütötte” a másodlagos *vallást*.¹³

Karády Viktor e témában írott tanulmányai¹⁴ adatok tömkelegével bizonyítják, hogy miközben a neológ zsidóság iskolázási hajlandósága messze az összes többi felekezet előtt járt, saját modern oktatási hálózat kiépítésében korántsem buzgólkodott ennyire. 1918 előtt a zsidó elemi iskolásoknak csupán 33 százaléka járt saját felekezetük iskolájába, ami a legalacsonyabb arány a „bevett felekezetek” között. Adataiból az is kiderül, hogy a zsidók esetében a magyar társadalmi hierarchia centrumához való közelség egyenesen arányos az iskoláztatási alapossággal, viszont fordítottan az önálló iskolarendszer kiépítésének igényével. A fővárosban élő zsidóság iskolázottsága a legmagasabb, ugyanakkor itt járnak a zsidó gyerekek legkisebb arányban saját felekezetük iskoláiba. A neológia asszimilációs hajlandóságát azonban még e szám sem illusztrálja hitelesen: a 33

Az Abonyi utcai gimnázium épülete 1937-ben

Műhelygyakorlat a továbbtanulási lehetőségek bezárulása miatt létrehozott ipariskolában, 1942–43

százalékban bennefoglaltatik a fejlett nyugat-magyarországi ortodox iskolahálózat (lásd alább). Még az izraelita felekezeti iskolák jobb felszereltsége, pedagógusokkal való jobb ellátottsága¹⁵ és az innen továbbtanulók magasabb aránya¹⁶ sem bizonyult vonzónak a zsidó szülők nagyobb része számára.

Egészen más a helyzet, ha a zsidóság öntörvényű jellegét fenntartó, nagy narratívákra épülő közösségek oktatási rendszerét figyeljük.

– A modern világban élő, de a zsidó nép eszméjéhez ragaszkodó észak-magyarországi ortodoxia (melynek hagyományos a Chatam Szofér neve által fémjelzett, hírneves pozsonyi jesíva volt a szellemi központja) fejlett iskolahálózatot épített ki a Dunántúlon és a Felvidék (később Szlovákia) nyugati részén, melynek sűrűsége a korban e téren előjáró evangélikus egyházzal vetekedett¹⁷.

– A keleti ortodoxia és a haszidizmus a modern oktatás követelményeiről nem vett tudomást, fenntartotta a hagyományos ismereteket oktató héderes sűrű rendszerét – ignorálva az ilyen iskolákat illegálisnak nyilvánító állami határozatokat. (1920 után a magyar oktatásnak ez a problémája megoldódott, mivel a hagyományhű zsidóság döntő többsége a trianoni határokon kívülre került.)

– A zsidóságot a nemzeti eszmével szintetizáló cionista irányzat Tarbut mozgalma a két háború közötti Lengyelországban 129 elemi iskolát, 20 gimnáziumot és 5 tanítóképzőt működ-

tetett, erőteljesen törekedve a modern héber nyelv használatára. A konkurens autonomista irányzat, mely a jiddist tekintette nemzeti nyelvnek, az ott élő zsidóságot pedig éppoly nemzetiségnek, mint a lengyeleket, szlovákokat, ukránokat, 95 iskolát, 4 gimnáziumot és egy tanítóképzőt mondhatott a magáénak. (A fenti kettő együttes létszámát is meghaladta a lengyelországi ortodoxia héderes és jesíváit látogató böcherek 60 ezres létszáma.)¹⁸

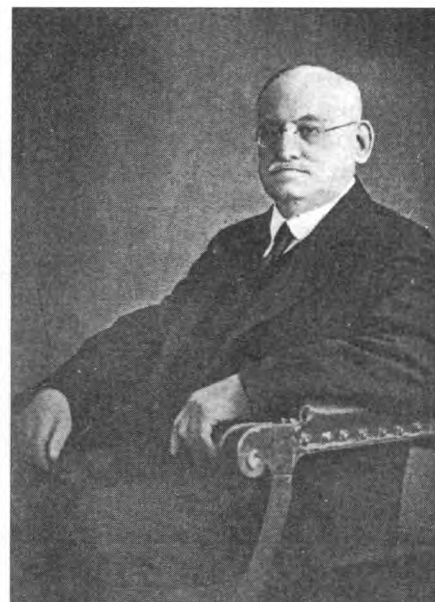
A felekezeti státuszú neológ magyar zsidóság különösen nehéz helyzetben volt, mikor a zsidó iskolákon kívül maradó fiatalságot próbálta elérni.¹⁹ Intézményes eszköze erre mindössze az állami tantervekben előírt heti két hittanóra maradt. Természetesen eleve kérdéses, hogy heti két órában miként lehet egy átfogó értékrendet és világszemléletet a gyerekekbe plántálni, de a zsidóság esetében ez minden bizonnyal még kevésbé működhetett, mint más felekezeteknél. Egyrészt az iskola, ahol a diákok napjaikat töltötték, természetesen közvetítette a keresztény szokásokat, ismereteket, értékrendet – a külvilág életritmusa a keresztény hagyományokon nyugodott (keresztény ünnepek, vasárnapi pihenőnap, stb.) Másrészt a zsidóság – amely eredeti formájában népi közösség, önálló érték- és szokásrend, hagyományok sűrű szövete, külön „életvilág” – átörökítése heti két órában komolytalan kísérlet, ha a szülői ház ebben nem igazán partner. A hagyományos zsidóság életét természetesen szötte át a közösségi tu-

dás ezer szála, amit a fiatal e közegben otthon, az utcán, a szomszédoknál elsajátított. Nép, kultúra, vallás (és gyakran a nyelv) teljesen összefonódtak. A héderben és a jesívában tanultak erre épültek. A jesíva-oktatás családis, ismételtető, „rendetlen” légköre, ahol a közösséghez tartozás nem kérdés, ahol „felszavakból is értik egymást”, ahol az olvasott anyag a tanító kommentárja, bensőséges útmutatása nyomán válik érthetővé – mindez igen erősen eltér a modern oktatás szigorú logikai menetrendjétől, explicit magyarázataitól.

Zsidóság és magyarság neológ felfogás szerinti egymás mellé rendelése azt hozta magával, hogy az állami iskolák hittanóráin gépiesen egymás mellé tették a hivatalos magyar oktatási curriculumot és a hagyományos zsidó nevelést. Mikor azonban a zsidó vallásánarok automatikusan a jesíva-oktatás stílusát folytatták a heti két órába zsúfolt – és ezért rendkívül intenzív munkát megkívánó – hittanórákon, az eredmény előreláthatóan a teljes kudarc volt.²⁰ A módszer és a mondanivaló egyaránt a levegőben lebegett, kicsúszott mögüle a hagyományos közösség legitimáló háttere. Az Izraelita Tanügyi Értesítő hasábjain évtizedeken át visszatérő téma, miként hasznosítsák a lehető leghatékonyabban a hagyomány tanítására rendelkezésre álló csekély időt. (Az imákat tanulják-e, vagy a bibliát, érdemes-e külön héber grammatikát tanulni, stb.) A többnyire komoly pedagógiai szaktudásról és empátiáról tanúskodó hozzászólások, viták, me-

A leánygimnázium VIII/b osztályos végzősei, 1935–36

Dr. Munkácsi Bernát, a fiúgimnázium tanára

lyek során sokféle javaslat fölmerült, azonban mindig szigorúan az adott ideológia keretein belül maradtak. A magyar tudat-zsidó tudat „arányát”, a zsidóság felekezeti voltát, a korban gyenge legitimációját nem kérdőjelezték meg az eszmecserék során. (Ebben persze valószínűleg az is szerepet játszott, hogy a lap gazdája, az Izraelita Tanítóegylet, az országban egyedülállóan, ortodox és neológ irányultságú tanítók közös testülete volt, így az együttműködés feltételeként az ideológiai kérdéseket „jegelni” kellett.) Végigolvasva a lap két háború közötti számainak, azt látjuk, hogy a viták nem ültek el, ami arra utal, hogy a kérdést nem sikerült megnyugtatóan rendezni. A visszas helyzetet jól illusztrálják a kortársak visszaemlékezései, amelyek a hitoktatás komolytalanságát, eredménytelenségét idézik fel.²¹ Mindennek következtében a zsidóság széles tömegei kerültek a „bent sem vagyok, kint sem vagyok” állapotába, amikor a közösséghez tartozás elsősorban már nem a belső indíttatás, hanem a külvilág távolságtartásán múlt. Erre az állapotra illik rá Sartre híres mondata: „A másik ember tekintete az, ami zsidóvá tesz.”

III. Szükségből erényt – a zsidó gimnázium 1919 után

A zsidó felekezeti oktatás elemi iskolákon túli, középszintű intézményei kevés kivétellel 1919 után, a korszak antiszemita kurzusának nyomása alatt születtek.²² A nem zsidó oktatási intéz-

ményekbe (nem csak az egyetemekre) a felvétel megnehezült, a zsidó tanulók helyzete a többi iskolában gyakran rosszabbodott. Hiányzik a rendszeres statisztikai áttekintés arról, hogy a zsidó iskolákba járó fiatalok mennyiben futottak be más pályákat, mint az állam és a többi felekezeti iskolájában tanuló zsidók. **Karády Viktor** szerteágazó munkássága a zsidóság magyar társadalomba, annak intézményeibe való beilleszkedését kíséri figyelemmel, **Felkai László** részletes monográfiája a budapesti zsidó fiú- és leánygimnáziumról²³ az itt végzetek további pályáját nem vizsgálja statisztikai rendszerességgel. Karády Viktor szerint a zsidó gimnázium a pesti zsidóság tanulási stratégiájában alárendelt szerepet játszott, hiszen fiataljainak csak egy töredéke végezte itt tanulmányait. Ez valószínűleg így van. Azt is hozzátehetjük, hogy még az itt tanulók közül is sokakat a kényszer hajtott ide. (1938 és 1944 között ehhez nem is férhetett kétség.) E gimnázium diákjai közül jóval kevesebben kívántak továbbtanulni, mint a zsidó átlag – feltehető, hogy olyan szülők küldték ide gyerekeiket, akik az egyetemi tanítatásról eleve lemondtak. Ez kontraszelekción sejtet, ám a tanulmányi versenyek eredményei, egyes diákok további pályafutása, az intézmény tanárainak magas fokú tudományos tevékenysége (1945 után többeket azonnal az Akadémia tagjává választottak) egészen mást bizonyít. Felkai László könyvéből olyan iskola képe bontakozik ki, amelyet diákjai (és

volt diákjai) nagyra értékelnek. Ez tükröződik egyebek közt a gimnázium öregdiákjainak hajdani nagylelkű adományaiból.

Hogy a zsidó gimnáziumban milyen szellemi energiák voltak az antiszemita kurzus által lefojtva, azt illusztrálja az 1945 utáni néhány szabad esztendő története, mikor az intézmény az országos tanulmányi versenyen első lett (1947-ben) vagy az első helyek egyikét szerezte meg (1945-ben). Mindezt a náci megszállás és a nyilas uralom hatalmas veresztése után!

Nehéz arról adatot gyűjteni, vajon a zsidó gimnázium végzettjei nagyobb arányban maradtak-e hűségesek a közösséghez, mint más iskolákban végzett társaik. Az alma mater iránti ragaszkodás fakadhat a diákevek iránti nosztalgiaiból is. Ám bizonyos tényezők az előbbi feltételezést támasztják alá. Az antiszemita kurzus légkörében felnövő fiatalok a zsidó gimnázium óvá melegét élvezhették – még akkor is, ha a hivatalos kurzushoz az iskola vezetősége mindvégig ragaszkodott. A zsidó környezet lehetővé tette a hagyományok (pl. ünnepek) megtartását, amire a nem zsidó iskolákba járó fiatalnak legfeljebb otthon nyílt alkalm. Igaz ez akkor is, ha a hittanon kívül a zsidóságot más, modernebb formában itt sem oktatták. A gimnázium tanárainak kiemelkedő szellemi teljesítménye, a tanulmányi versenyeken elért jó eredmények ebben a környezetben kétségkívül a zsidóság presztízsét erősíthették a fiatalokban.

A gimnázium ideológiájából a két háború között a zsidóság számos legitimációs eleme ki volt rekesztve: a zsidóság népi-nemzeti értelmezése (cionizmus), a modernkori szellemi teljesítmények jelentős része (pl. a két háború közt a baloldali gondolat jeles képviselői nemigen juthattak be a kincstári pantheonba), de egy jól működő, összetartó, külső kényszer és fenyegetettség által is „összepréselt” közösség számára a „maradék” is elég lehetett a hitelességhez. Ez a maradék a vallás volt, az ünnepek, valamint a zsidó történelem azon eseményei illetve személyiségei, amelyek a kor ideológiájának szemüvegén keresztül nézve is „szalonképesek” voltak (pl. Majmonidész, Spinoza, Kís József). Míg azonban a nem zsidó iskolába járóknak ez nem sokat jelentett, nemigen tudták tartalommal megtölteni, addig a zsidó gimnázium szellemi elitből verbuválódott tanárai még e „kiherélt” zsidó tudatot is tartalommal töltötték meg, még ezen a keskeny ösvényen haladva is tudtak eredetit és hiteleset nyújtani.

IV. A zsidóság legitimációja 1945 után

A soá irtóztatás tapasztalata után az európai zsidóság legitimációs rendszere számos országban rombadőlt. Ami eddig marginális volt (a cionizmus) az hirtelen a középpontba került, ami középponti volt (bizalom a befogadó nemzetben) azt a szemétre kellett vetni. Talán mindennél inkább így volt ez Magyarországon. Az 1945 utáni néhány szabad esztendő a zsidóság hallatlan szellemi felpeszülését hozta. A formális és informális cenzúra korlátai ledőltek. Az 1944-es tapasztalatok után a maradék magyarázatot keresett a történetekre és egyben új utakat kutatott. A zsidó hitközségben, melyet nem béklyóztott többé a kurzus iránti hűség, ideológiai platformok alakultak.

A vészkorszak utáni útkeresés, a magyarázat elemi erejű igénye a pusztulás okaira, ismét az egyetemes eszméknek kedvezett. A kommunizmus és/vagy a cionizmus átfogó magyarázattal szolgáltak a náci népirtásra, és radikális receptet ígértek hasonló esetek megelőzésére. Az ideológiai sokszínűség a zsidó gimnáziumot is elérte, aminek jele, hogy az iskolai ünnepélyeken a Himnusz mellett a Hatikva és az Internacionálé is elhangzott.²⁴

V. A legitimáció megszűnése

A pluralizmus korszaka 1948-ban véget ért. A cionizmus hívei érthető okokból elhagyták az országot, és őket követte a vallásos zsidóság maradéka. Akinek még voltak illúziói a népi demokrácia zsidósággal szembeni toleranciájáról, az új, demokratikus Magyarországról, az 1956-ban ezekkel az ábrándokkal leszámolt. Aki zsidó akart lenni, akár cionista, akár vallásos felfogás szerint, az nagy valószínűséggel elment az országból. Az itt maradó zsidóság ideológiai bázisa úgy összeszűkülött, hogy abból semmiféle hitelt érdemlő kép nem állhatott össze. Cionizmusról szó sem lehetett, de közösségről sem nagyon, hiszen a határon túl élő hittestvérekkel kapcsolatot tartani igen nehézkes és gyakran veszélyes volt. Az uniformizáló rezsim a vallásgyakorlás minimális feltételeit sem biztosította (kóser étkezés, szombat és a többi ünnepek megtartása). Az e körülmények között felnövekvő új nemzedék csak az asszimiláció útját ismerte, felmenőinek hagyományairól gyakran még azt sem tudta, hogy léteznek.

A pártállami nyomás persze nem elegendő magyarázat a zsidóság szinte ellenállás nélküli felmorzsolódására, utánpótlásának teljes elapadására. Elvégre a keresztény egyházak is hasonló nyomás alatt álltak, mégsem véreztek ki ennyire. Még a soá irtóztatás vérvetése sem ad választ mindenre, hiszen a túlélő kétszáz ezer fős budapesti közösség még mindig számottevő bázisa maradhatott volna a zsidó életnek. A magyarázat a magyar zsidó közösség legitimációjának elenyésztésében rejlik. Míg katolikusok vagy protestánsok továbbra is magától értetődően vallották magukat magyaroknak, és ezért, ha kellett, áldozatot is hoztak, a zsidóságnál ez a motiváció megszűnt. A zsidóság új központjai, legitimációjának új forrásai Európán kívülre kerültek. Cionizmus, vallás, közösségi érzés – egyiknek sem volt többé köze az „izraelita vallású magyar” fikcióhoz. Aki az ősi közösséghez ragaszkodott, az lelki-furdalás nélkül elmehetett – a soá után nem létezett többé olyan értékrend, amely zsidóként Magyarországhoz kötötte volna. A hivatalos felekezet hallgatása a zsidóság új központjairól (legfőképp Izraelről), ragaszkodása a kiürült, hitelüket veszített formákhoz (a „magyar zsidóság”) minden őszinte tartalom nélkül (hi-

szen a magyarok felelősségét a felekezeti sajtó burkoltan nemegyszer emlegette) az egész közeget hiteltelenné tette. A felekezet így csupán saját tartalékait élte föl materiális és átvitt értelemben egyaránt. A gépezet saját tehetetlenségi erejénél fogva forgott még, de egyre lassabban – új impulzust már nem fogadott be és egyre kevesebbet bocsájtott ki.

E hanyatlás tökéletesen visszatükröződött a zsidó gimnázium tanulóinak létszámában: 1956-ban a diákok háromnegyed része elhagyta az országot, a hetvenes évek közepén pedig a tanulók összlétszáma tíz fő körül mozgott. Ez volt a mélypont: ettől kezdve a politikai olvadás lassan emelte a tanulói létszámot is.

VI. A „nagy generáció”

A magyar zsidóság távozni nem kívánó része a kommunizmus univerzális eszméjét választotta, amely a zsidó lét problémájára az egyetemes emberi üdvöt, a szekuláris megváltást ajánlotta válaszul. Ennek fényében minden partikuláris csoporthoz tartozás jelentéktelenné tűnt – a zsidóság szörnyű terhétől szabadulni kívánók melegegdedtségére. A fényes szelek szárnyán ringatózó zsidó nemzedék gyerekeit e szellemben nevelte. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a maradás mellett döntő százezernyi zsidó mind kommunista lett volna. Többségük valószínűleg nem volt az. A kommunista modell azonban az ő életükre is rányomta a bélyegét: a zsidó alternatívák bezárultak, ezek közlésére a rendszer nem nyitott kommunikációs csatornákat. Az itthon maradtakban pedig már nem volt kívánság és/vagy erő, hogy ezeknek utat törjenek, mint ahogy az ellenzéki gondolat utat tört a hetvenes évektől kezdve. Zsidó tudatukat, mely elsősorban szorongásokból állott, gyermekeiknek gyakran ép-púgy nem adták tovább (legalábbis tudatosan nem), mint a kommunista hitűek, hiszen az – e tekintetben szinte hermetikusan zárt – rendszerben ezzel a kérdéssel úgysem lehetett mit kezdeni. Ez az állapot addig maradt fenn, amíg a kommunista alternatíva az asszimiláció útját járók számára hitelesnek tűnt. 1968 után ez a hit alapjában rendült meg. Az egyetemes kommunista világmagyarázat egyre lyukasabb lett, e lyukakon pedig bekandikált az addig irrelevánsnak vélt zsidókérdés.²⁵ A szülői házból, a kortárs

csoportban elejtett megjegyzések X vagy Y zsidó voltáról, az elérhető olvasmányok (elsősorban a soáról, majd egy évtizeddel később **Bernard Malamud** vagy **Sólem Áléchem** regényei), a XIX–XX. századi magyar történelem, kultúra és tudomány számtalan szereplőjének zsidó származása (melyről persze többnyire szintén csak informális csatornákon át lehetett értesülni) – ezek voltak a témáról elérhető információk. Mindez inkább csak arra volt elegendő, hogy az érintetteknek konfúzus, szorongásos zsidó identitást adjon, melyben az uralkodó elem a hajdani kirekesztettség elfojtott, feldolgozatlan emlékeiből táplálkozó másságtudat volt. A zsidóság mozgósító erejű, öntörvényű narratívája e bizonytalan identitástól mérhetetlen távolságra volt. A 70-es 80-as évek „kultúrzsídói” erős idegenkedéssel tekintettek vallásra, cionizmusra, a nagy narratíva lehetséges kiindulópontjaira.²⁶ Mikor a 80-as években a politikai mozgástér kissé kitágult, e morálisan és intellektuálisan igényes nemzedék irodalmi és társadalomtudományi művek (a 90-es évekre valóságos áradattá bővülő) sorával próbálta meg saját konfúzus tudatát „kibeszélni magából”. E művek tárgya a zsidó *származású* egynének *beilleszkedése* a magyar társadalomba, a magyar történelemben, kultúrában betöltött szerepük, fogadtatásuk a többség részéről – egy szóval: a zsidóságból a magyarságba való átlépés, (amely a vizsgált korszak dinamikáját hűségesen tükrözte). E roppant ellentmondásos, ragyogó és sötét pillanatokkal egyaránt megterhelt, végül tragédiába fúló történet volt a zsidóságtudat alapja, ez adta a „nagy generáció” zsidó tagjainak identitását.²⁷

Az identitás problémáival birkózó, arra hiteles választ kereső középnemzedék és a létét kincstári alapon problémátlannak bemutató hivatalos zsidóság között szinte semmi kapcsolat nem volt. Előbbi a szekuláris tudományokban magasan kvalifikált, a modern társadalom kérdéseiben igen járatos de a hagyományos tudás terén jószerével analfabéta közeg volt, míg az utóbbi „üzemi szinten” még őrizte a hagyományt, de a modern világ dolgairól semmilyen mondanivalóval nem bírt. A kapcsolat hiányát mindennél jobban ilusztrálja ezt az Anna Frank Gimnázium tanulójának száma: a zsidó gimnázium,

csakúgy, mint a többi zsidó intézmények nem jelentettek alternatívát a középnemzedék számárára.

Mind a két „félre” jellemző ugyanakkor, hogy 1989-ig egyáltalán nem érintették meg őket az 1945 utáni zsidó világ változásai, amelyekhez hasonlóan pedig keveset ismer a zsidó történelem. Ezen írás kereteit természetesen túlhaladja e nagyszabású történelmi trendek részletes bemutatása, csupán a magyar zsidóságra gyakorolt hatásuk végett térünk ki rájuk.

(Kitekintés)

Izrael állama, a cionizmus megvalósult víziója, a testet öltött nagy eszme, a soá traumája után sorsát önön kezébe vevő, cselekvő zsidóság szimbóluma 1948 (és főleg 1967) után a zsidó világ normatív központja lett. Az alija lépett elő legitím magatartássá, amelyet a diaszpórával szemben Izrael képviselői mindig fölemlegettek és számon kértek.²⁸ A diaszpórában (mindenekelőtt az Amerikában) élők válaszukban ilyenkor az Izraelbe való vándorlás technikai nehézségeire hivatkoztak, ékesen bizonyítván ezzel a cionista ideológia normatív fölényét a diaszpórával szemben. Izrael állam központi szerepének megszilárdulásával a nagy narratíva ismét megjelent a zsidóság eszmevilágának horizontján.

A második jelentős fejlemény a zsidóság nemzetközi politikai befolyásának hallatlan megerősödése volt. Ez mindenekelőtt a befolyásos (többségükben a konzervatív vallási irányzat-hoz tartozó) amerikai zsidó szervezetek súlyának volt köszönhető. Ennek tudatában egyes országok zsidó szervezetei is jóval nagyobb súllyal tárgyalhatnak saját országuk kormányával. (Ezt legjobban az Európa számos országában napjainkban zajló kárptöltési tárgyalások bizonyítják.)

A harmadik nagy trend a zsidóság életében az ultraortodoxnak nevezett (valójában igen sokféle irányzatból álló) réteg megerősödése. A zsidóság e csoportjának nagy központjai ezelőtt hatvan évvel még Közép-Kelet-Európában voltak, így a náci uralom évei után irmagjuk is alig maradt. De ez a maradék a háború óta eltelt két emberöltő alatt végbevitte a csodát: újratemtette az elpusztított lengyelországi, litvániai, magyarországi, stb. közösségeket – Izraelben és az Egyesült Államokban. E közösségekben az európai modernizáció előtti felfogás, a zsidóság öntörvényű,

szigorúan a hagyományra épülő nagy narratívája (a „magában lakozó nép”) a szervező erő, amely a külvilág impulzusainak közösségen kívül tartását, illetve a vele való érintkezés szigorú korlátozását írja elő (önálló lakónegyedek, a modern tömegkommunikációs eszközök hiánya a lakásokban, stb.). A csak a zsidóság számára érvényes „különbejáratú” világmagyarázat, amely két évszázaddal ezelőtt, a felvilágosodással vívott csatában vereséget szenvedett, most állja a sarat: a modern világ mennyi megválaszolatlan gondjával szemben a hagyomány minden problémára gyógyírt ajánló elvét kínálja a zsidóknak. Ez a közeg ma a zsidó világban ofenzív magatartásáról ismerszik meg: míg a modern világban otthonosan mozgó reformzsidóság és konzervatívizmus demográfiai gondokkal, pénzügyi bajokkal küzd és gyakran saját magával van elfoglalva, a kemény ortodoxia köreiben erős a missziós tudat (természetesen csak a zsidóság felé), küldöttel sokkal gyorsabban eljutnak a zsidóság nagy központjaitól távol lévő, asszimilációtól fenyegetett kisközösségekhez.²⁹

VII. A zsidó narratíva föltámadása 1989 után

A gyenge, szervezetlen és legitímációs problémákkal küszködő magyar zsidóságra 1990 után rázúdult a jól (és gyakran túl-) szervezett nemzetközi zsidó establishment és a kökemény legitímációval bíró ideológia. Az „erőviszonyokra” jellemző, hogy ma már a Magyar Zsidó Kulturális Egyesületen kívül egyetlen olyan hazai zsidó szervezet sincs, amely ne valamely nagy nemzetközi hálózat hazai lerakataként működne. A szervezeti betagozódást kísérte az eszmei igazodás is: a magyar zsidóság vezetői hol a cionizmus³⁰, hol az ortodoxia³¹ mellett kötelezik el magukat, tanúsítván, hogy a modern zsidó világ eszmei pluralizmusában egyelőre nehezen igazodnak el.

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, az asszimilációból visszautakat kereső középnemzedék „terméke” viszont e betagozódásból kimaradt – szervezeti és eszmei értelemben egyaránt. A középnemzedék a magyar társadalomba, kultúrába és közéletbe mélyen betagozódott, önképét az 1989-es változások, majd az 1990 utáni antiszemita hullám csak megerősítették. Ez a nemzedék, amely – ellentétben a hivatalos zsidósággal – nem volt híján a legitímáció-

nak, a cionizmus nagy narratíváját rokonszenvvel, de kritikus attitűdjét megőrizve fogadta, a vallás megváltó üzenetétől pedig tisztelettel ugyan, de tartózkodott.

Ebben a közegben indult útjára 1989-90-ben a három zsidó iskola. A Lauder Javne Zsidó Közösségi Iskola a középnevezdek kezdeményezéséből született; A Wesselényi utcai Mszoret Avot Amerikai Alapítványi Iskola a zsidóság öntörvényű rendszerét őrző (első sorban amerikai) ortodox zsidóság „terméke” volt; az Anna Frank Gimnázium pedig a tápáskodó hitközség adminisztratív kötelékében, de annak bármilyen szellemi iránymutatása nélkül fogadta a zsidóság iránt újra intenzívebben érdeklődő fiatalokat.

Az 1990 utáni szabadság légkörében, mikor a szülőkorba lépő középnevezdek szemével nézve a zsidóság a maga sajátos világával a sokféle alternatíva egyike volt a választható szubkultúráknak – e kivételes pillanatban e bizonytalan identitású töredék rétegek három olyan zsidó iskola között választhatattak, amelyek radikálisan eltérő szellemiség szülőitől voltak.

Jegyzetek

- ¹ A Lauder Javne Zsidó Közösségi Iskola és a Mszoret Avot Amerikai Alapítványi Iskola. A három gimnázium mellett négy (!) zsidó óvoda is működik Budapesten.
- ² 1919 és 1944 között formálisan ugyan szintén három zsidó gimnázium volt a fővárosban, de mindhárom a neológ hitközség felügyelete alatt állt: a Pesti Izraelita Hitközség csak adminisztratív tekintetben különálló fiú- és leánygimnáziuma, valamint az Országos Rabbiképző Intézet gimnáziumként (is) működő alsó tagozata. A vidéki városok közül egyedül Debrecenben működött zsidó gimnázium.
- 1938 és 1944 között, a „hongyarapodás” zsidóságra gyászos hét esztendejében a visszacsatolt területekkel együtt négy további zsidó gimnázium is gyarapította a hont, egy ötödik pedig gyorsan újjáalakult (egynek tekintve a hivatalosan elkülönülten működő fiú- és leánygimnáziumokat). Mindezeknek azonban – elsősorban a Holocaust, másodsorban az ismételt határátzabdalások következtében – nem volt számottevő hatása az 1945 utáni magyar zsidóságra. Lásd: Síró Béla A zsidó gimnáziumok történetéhez (1919-1944) In: A zsidó iskolaügy története Magyarországon. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest 1996.
- ³ Formális „hűségnyilatkozatot” a világi államhatalomnak a zsidóság képviselői csak egyszer tettek: a Napóleón által 1807-ben összehívott „Nagy Szanhedrin” válaszolt megnyugtatóan a császár által feltett, az állam iránti lojalitásukat firtató kérdésekre. Lásd: The Jewish Enigma The Open University, London, 1992.

- ⁴ Arthur A. Cohen – Paul Mendes-Flohr: Contemporary Jewish Religious Thought. Collier Macmillan Publishers, London. 1988. 153. oldal.
- ⁵ A zsidóság különböző reflexiói a modern világgal való találkozásra, ez ebből kitermelődő ideológiák – mindez könyvtárnyi szakirodalom tárgya. Ehelyütt csak két könyvre utalok: Jacob Katz: Kifelé a gettóból. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport
The Jewish Enigma. lásd a 4. számú jegyzetet.
- ⁶ Jonathan Sacks: Traditional Alternatives. 1989. Jew's College Publications.
- ⁷ Slomo Avineri: A modern cionizmus születése. Osiris Kiadó, 1993.
- ⁸ A reformzsidóság radikális asszimilációs törekvései (pl. a Szombat áthelyezése vasárnapra, a körülméletés elvetése a keresztény környezet hagyományainak megfelelően) kezdeti fellépésük óta sokat szelidültek. Ma már ez az irányzat is vallja a különálló zsidó nép tételét, de a viszonya a hagyományhoz sokkal „lazább”, a vallásgyakorlás és a környezethez való alkalmazkodás terén komoly engedelményeket tesz. Walter Jacob (ed.) Contemporary American Reform Responsa. Central Conference of American Rabbis 1987.
- ⁹ Nemzet és felekezet erőviszonyához egy adalék: Az I. világháború vérzivataros éveiben az *Egyenlőség*, a neológ zsidóság legtekintélyesebb orgánuma külön rovatot indított a hazáért harcoló zsidó honvédek bemutatására (A *háború körül*). Több tudósítás emlékezik meg az ellenséges hadseregek egyenruháját viselő zsidó foglyokkal történő találkozásra! és a velük való szívélyes bánásmódról – ám olyan cikk nem olvasható a lapban, amely a lövészárok túloldalán esetleg kioltott zsidó életek miatt aggályosnak találná a háborúban való részvételt.
- ¹⁰ Karády Viktor: Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Lackó Miklós (szerk.) A tudománytól a tömegkultúráig. Budapest 1994.
- ¹¹ Karády id. mű.
- ¹² Az erdélyi magyarság napjainkban is folyó állhatatos harca iskoláért és a kolozsvári magyar egyetemért ugyancsak erre utal: Romániában az erdélyi magyarság nem léphetett a posztmodern korszakba, mert a minimális feltételek ehhez még nem adtak.
- ¹³ Részlet a Magyar Zsidó Szemle című cionista lap 1921 július 15-i számából: „...a zsidó egyetemi hallgatók legnagyobb része az én időmben (ti. 1914 előtt. G.J.) galileista volt és egy kisebb része cionista, *Tertium non Datur*. A galileista rész (s ide tartozott a plutokrata réteg, sőt, az összes felekezeti kapacitások, a rabbikat sem véve ki, fiai) túlhaladott álláspontnak tartotta a felekezeti státuszt s így a felekezeti státusznak beadagolt zsidóságot is.” (idézi a Szombat 1996 évi 6. száma, 30. oldal)
- ¹⁴ Karády: idézett mű. valamint: Karády Viktor: Zsidók és lutheránusok a magyar iskolarendszerben. Protestáns szemle, 1994/2. szám.
- ¹⁵ Karády: Felekezeti státusz...
- ¹⁶ Izr. tanügyi értesítő, 1928 augusztus-szeptember. „...a népiskolát végzett növendékeknek csak 25%-a megy a középiskolába. A mi iskoláink IV. o. növendékei közül pl. 60% megy az idén polgári iskolába vagy gimnáziumba.”
- ¹⁷ Karády: idézett mű.
- ¹⁸ Henri Minzeles: The Educational Golden Age of Yiddish language in inter-war Poland. In: Col-

loquy on Yiddish Culture, proceedings. Council of Europe. 1996.

- Izr. Tanügyi Értesítő, 1928 december, 153. oldal.
- ¹⁹ Izr. Tanügyi Értesítő. 1919 január-február. A héberoktatás a községi elemi iskolákban. A cikk szerzője – elmondása szerint – 500 elsőosztályost kérdezett végig vallási tudásukról. A 'Sabosz' szót számosan ismerték, az 'El melech' kezdetű imát 40-en tudták, áldást viszont egyikük sem tudott mondani. Mindez arra utal, hogy a családok többsége a hagyományból még valamennyit őrzött, de a napi imádság (El melech) már csak kevesebb, mint egytizedüknél volt szokás, az áldásmondás pedig, amely naponta számos alkalommal ismétlődik és így valóban a hagyomány "sűrűje", már egyáltalán nem fordult elő. (Az írásból nem derül ki, hogyan válogatta ki a szerző az 500 gyereket, így reprezentatívnak a minta semmiképpen nem tekinthető.)
- ²⁰ Héber oktatás az elemi iskolákban... Izr. Tanügyi Értesítő. 1922 január-február (idézi a Szombat 1997 márciusi száma. 26. oldal.)
- ²¹ Körmendi Balázs: Zsidó gyónás. Budapest, 1990. 61-65. oldal. A jelenség egyébként alighanem mindenütt fellelhető volt, ahol a zsidóság felekezeti státuszban élt. V.ö. Gershon Scholem: Von Berlin nach Jerusalem. (Suhkamp, 1977., p 51.) ahol a vallásoktatás teljes hatástalanságáról számol be. Részletek olvashatók a műből a Szombat 1995 novemberi számában (31. oldal.)
- ²² Moskovits, Aron: Jewish Education in Hungary. (1848-1948). New York, 1964. Bloch. 280-281. oldal.
- ²³ Felkai László: A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története. Megjelent az Anna Frank gimnázium gondozásában, Budapest, 1992.
- ²⁴ Felkai: id. mű. 118. oldal.
- ²⁵ Erős Ferenc, Kovács András, Lévai Katalin: "Honnan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" (Interjúk.) Medvetánc, 1985, 2-3. sz. pp. 129-144
- ²⁶ Sándor, Anna: A Note on Jewish Identity. Soviet Jewish Affairs, vol 15. no. 2 1985.
- ²⁷ E témát elsősorban Erős Ferenc és Kovács András tanulmányai járják körül. Lásd pl. Erős Ferenc: A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években. In: Kovács M. Mária-Yitzhak M. Kashti-Erős Ferenc (szerk.) Zsidóság – identitás – történelem. T-Twins Kiadó, 1992. (85-97. oldal) Kovács András: Asszimiláció, antiszemizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. In: Vigh Mónika (szerk.) "Hogyan éljük túl a XX. századot?" Budapest, 1992. Századvég. 262-285. oldal.
- ²⁸ Gideon Shimoni: The Centrality of Israel: The Current Debate. Moment, 1991 oct. pp 24-27.
- A.B. Yehoshua: The Golah as a Neurotic Solution. Forum, 1979 35. p 18.
- ²⁹ A misszionálásban a *lubavicsi* haszid közösség jár az élen, amely e tevékenységet hivatalos ideológiájának részévé is tette. Missziós tevékenységét az érdeklődők egyebek közt a *Lubavitch International* c. periodikájukból kísérhetik figyelemmel, de a kor szavának megfelelően már az interneten is bőséges anyagot találhatunk róluk.
- ³⁰ Lásd: Turán Tamás: Egy járóbeteget panaszai. (Szombat 1992 március.) és az arra érkezett válaszok (Szombat 1992 április.)
- ³¹ Lásd *Somré Emuná*. A rabbikar nyilatkozata Új Élet 1996 március 1.

Oroszországból csak 80 „hadifogoly” műkincs tér haza?

Néhány órával azután jártunk a Művelődési és Köznevelési Minisztériumban **Rónai Ivánnál**, a múzeumi főosztály vezetőjénél, hogy a Duma után az orosz parlament felsőháza, a Szövetségi Tanács is megszavazta a háború során a Szovjetunióba, illetve Oroszországba került műkincsek kisajátítását. A „hadifogoly” műtárgyakkal kapcsolatban már többször foglalkoztunk, ugyanis ezeknek legértékesebb darabjai jórészt magyarországi zsidóktól származnak.

Ha Jelcin elnök is aláírja, és ezzel életbe lép, akkor a törvény kettős jogtiprást követ el: először, mert a nemzetközi jog tiltja a műtárgyak zsákmányolását; másodsor pedig a győztes szövetségesek és Magyarország közötti párizsi békeszerződés szerint a náci és magyar kiszolgálóik üldözöttei az „Egyesült Nemzetek polgáraival” azonos státusúaknak tekintendők, tehát őket nem lehet megsarcolni.

– **A Szövetségi Tanács e döntésével az értékek visszaszerzéséért folytatott erőfeszítések ezek szerint kudarcra értek véget?** – kérdeztük Rónai urat.

– Nem! A törvényben – értelmezésem szerint – szerepel, hogy nem tartoznak a hatálya alá az egykor egyházi tulajdonban volt, és az üldözöttek értékei. Még azt a kijelentést is megkockáztatom, hogy ha Jelcin elnök aláírja, és ezzel hatályba lép, közelebb jutunk célunkhoz. Eddig ugyanis azzal odázták el a választ, hogy nincs törvény a műkincsekről. Van azonban egy új aggályom: a Duma tavalyi törvénytervezetében a fenti két kivétel minden országból származó műtárgyakat, könyveket megillette, a mostani szövege – oroszul olvastam – az általános részben ezt megismétli, majd máshol csak a volt Szovjetunió államait sorolja fel. Félő, hogy ez újabb hosszadalmas jogvitákat vált ki.

– **A műtárgyakról folytatott tárgyalások államközi bizottságának négy orosz tagja néhány nappal ezelőtt Magyarországon járt. Mi volt a megbeszélések lényege?**

– Befejeződött a Sárospataki Kollégium könyveinek és 132 műkincsnek az azonosítása. Elismerték a Kollégium tulajdonjogát, a szobrok és festmények közül pedig *nyolcvanról* fogadták el, hogy az Magyarországról, zsidóktól vagy antisziszta arisztokratáktól származik.

– **Kérem, soroljon fel ezek közül néhányat.**

– Ezek többsége kevésbé értékes. A jelentősek között van a Szombatban is bemutatott **Renoir**-kép, a *Madarat néző nő*, ami báró Herzog Erzsébeté volt, szenteket ábrázoló, négy, a XVI. században faragott faszobor báró Kornfeld Mór tulajdonából, **Tintoretto** *Velencei nemes arcképe* – eredetileg báró Hatvany Ferenc tulajdona. Megtaláltuk **Mányoki Ádám**, **Benczúr Gyula**, **Ligeti Antal**, **Székely Bertalan**, **Rippl-Rónai**, **Spányi Béla** műveit is.

Tudomásul vették, hogy további kutatásokat folytatunk, elsősorban a moszkvai történelmi és hadtörténelmi múzeumban. E feltárást azért is gyorsítanunk kell, mert ha a törvény életbe lép, annak egyik paragrafusa szerint a megjelenést követően már csak 18 hónapig lehet az igényeket beadni.

Lapzárta után érkezett a hír, hogy Jelcin törvénytervezetnek nyilvánította a duma és a szövetségi tanács határozatát, és megtagadta annak aláírását.

(Vá-)

Tintoretto: Velencei nemes arcképe

Corot: Az álmodozó Marietta

„Feláldoztuk minden tartalékunkat”

Beszámoló a Budapesti Ortodox Hitközség 1997. évi közgyűléséről

Fixler Herman elnök ismét Zájin Ádár ünnepének napján, az esti ima kezdete előtt másfél órával nyitotta meg az éves közgyűlést, amelynek feladata volt az 1996. évi zárszámadás és az 1997. évi költségvetés elfogadása is.

„Megállapítom, hogy a közgyűlés határozatképes, teljes létszámban megjelentek” – konstataulta az elnök az örömteli tényt. A kívülálló számára nem világította meg, mik a határozatképesség kritériumai, és mennyi a teljes létszám. „Az ember a lehelethez hasonló, napjai, mint az árnyék száll tovább” – ekképp idézte az elnök a 103. zsoltár szavait. Ezután Majse rabénu páratlan személyiségét méltatta, hozzátéve, hogy a hitközség vezetésének kemény munkája is csak úgy végezhető méltón, ha azt úgy tesszük, mint őseink és Majse rabénu. Őt el-

hunyt hittestvérről emlékezett meg ezután, kiemelve a közösséget ért pótolhatatlan veszteséget.

Az ortodoxia főkönyvelője ismertette ekkor az elmúlt évi gazdálkodás főbb adatait. (Cikkünk végén táblázatban közlünk ezek közül néhányat.)

Az 1996. évi gazdálkodás összes bevétele 116 millió forint, összes költsége 132 millió forint – kalkulálta ki végül a 16 millió forintos veszteséget a főkönyvelő, aki az egész költségvetést alig öt perc alatt hadarta el. „Kiadásaink 56 millióval haladták meg az előző évit” – összegezte a gazdálkodás nehézségeit a szót ismét magához vevő elnök. Ezután a legfontosabb kiadások felsorolásához kezdett hozzá. Mivel mondanójában nem váltak élesen külön a gazdálkodási adatok, az 1944-es év borzalmi, az elért eredmények, az erkölcsi intelmek, a gonosz veszedelmének felidézése, va-

Egyhangú szavazás
(Bacscai Sándor felvételei korábbi közgyűlések alkalmával készültek)

lamint a zsidó hagyomány továbbörökítésének fontossága, ezért az alábbiakban, a kronologikus sorrendhez nem ragaszkodva, csupán felsoroljuk expozéjának lényegesebb elemeit:

- Az Alma utcai szeretetotthon felújítása már nem halasztható. Ennek kapcsán részletekbe menően felidézte a budai zsidó kórház betegeinek 1945 januári lemészárlását. „Mikor én idejöttem – ugrott a hatvanas évekre –, borzalmas állapotok uralkodtak az otthonban. 4-5 idős ember is feküdt két ágyon.” Ezután ismertette az otthon mintegy ötven idős lakójának mai, igen kedvező életkörülményeit, az őket körülvevő szeretetteljes légkört.

- Az ortodoxia biztosítja a kasrutot nemcsak idehaza, hanem Csehországban, Szlovákiában és mindenekelőtt Kárpátalján, ahol az egész szükségletet fedezi. A küldemények kiszállítását a Máltai Szeretetszolgálat ingyenesen végzi.

- A pénz nem minden. Ennek szemléltetése végett az elnök felidézte munkaszolgálatos élményeit, ezen belül egy gazdag földbérlő esetét. Az illető nyomorultul pusztult el a munkaszolgálatban, fájdalommal emlékezve arra, hogy nélkülözést nem ismerő éveiben soha nem juttatott semmit a szegényeknek.

- Egy Bécsben élő gazdag adományozó segítségével tanházat kívánnak létesíteni. Ennek kapcsán az elnök visszaemlékezett a 60-as 70-es évekre, mikor az ateista elnyomással dacolva Talmud Tórájukon oktatták a gyerekeket. Később ebből az intézményből sokan mentek a Wesselényi utcai ortodox iskolába. Ma már az iskola diákjai közül több tucatnyi tanul jesivában – ismertette a meglepő újdonságot. Sajnos az iskola 1995-ben tönkrement a külföldről jött vallási vezetők miatt – mondta sommásan. Akkor vette át az intézmény finanszírozását az ortodoxia és a Síp utca. Az ortodoxia először 32 milliót, majd 40 milliót adott az iskolának, fölálldozva ezzel minden tartalmát. A zsidó iskolát azonban mindenképpen meg kell menteni, hiszen ez biztosítja majd a szakavatott hitközségi alkalmazottak utánpótlását. Jelenleg például mindössze két sakter járja az országot és a környező országok zsidó közösségeit, hogy a rituális vágás iránti igényeket kielégítsék. Közülük az egyik nyolcvan éves is elmúlt.

Harmincegy éve az elnöki székben:
Fixler Hermann

● Meg kell szeretetni a vallást, a tanulást a fiatalokkal. Szép szóval, szeretettel, törődéssel. Jelenleg az ortodoxia óvodájában kevés a gyerek, mert a mostani óvodások korosztálya csekély létszámú.

● „Az a tudat, hogy a tagság mellettünk van, megduplázza erőnket.”

● „Kapcsolatunk a Síp utcával testvéri.” Az elnök itt fölédzte a 60-as 70-es éveket, amikor Seifert Géza MIOK-elnökkel vállvetve küzdöttek a kommunista hatóságok pressziója ellen.

● Az 1997-es évben megkezdik a Ka-

zinczy utcai templom renoválását, amely most már nem tűr halasztást. Ebben az évben 180 milliót terveznek ráfordítani, amelyből 80 milliót az állam fedez. A teljes költségvetést 550 millió forintra becsülik.

Van-e hozzászólás? – kérdezte végül az elnök, miután 1 óra 27 perces beszámolója végeztével 8 percnyi idő maradt az ima kezdetéig. Az Alma utcai körzet egyik híve emelkedett szólásra ekkor és megkérdezte: miből kívánják fedezni a 16 millió forintos veszteséget? Egyben közössége kérését is tolmácsolta: egy új tórára lenne szükségük. Fixler Hermann a tóra felől megnyugtatólag válaszolt, a másik kérdésre nem reagált.

„Nagy meghatottsággal hallgattam ezt a nagyon szép és tartalmas beszámolót, úgy hiszem, hogy díszére szolgál az egész magyarországi zsidóságnak” – üdvözölte ekkor **dr. Feldmájer Péter**, a Mazsihisz elnöke az ortodoxia közgyűlését, meleg szavakkal kérve jó egészséget és hosszú életet a Mindenhatótól az ortodoxia tagjainak és elnökének.

Több hozzászólás nem lévén, az elnök szavazásra tette föl a kérdést: elfogadják-e a közgyűlés az 1996. évi zárszámadást? Többen föltették a kezüket. Ellenzavazat nem volt, így az elnök megállapította, hogy „a közgyűlés a zárszámadást egyhangúlag elfogadta”. Hasonlóan rövid szavazással végeztek az 1997. évi költségvetéssel is.

G. J.

Marhahús

összes költség	9069
összes bevétel	7732
húsüzem vesztesége	1331

Baromfi

összes költség	17 988
összes bevétel	18 549
nyereség	561

Tej

összes költség	3034
összes bevétel	2132
veszteség	902

Bor

összes költség	2326
összes bevétel	2016
veszteség	310

Kenyér

összes költség	2506
összes bevétel	2676
veszteség	170

Hanna étterem

összes költség	17 950
összes bevétel	17 208
Joint-támogatás	536
veszteség	206

Az adatok ezer forintban értendők.

IPARI- ÉS MEZŐGAZDASÁGI
VÁLLALATOK, EXPORTÁLÓ CÉGEK,
BANKOK ÉS ÜGYVÉDI IRODÁK

**Bemutatjuk a
Magyar–Izraeli
Kereskedelmi
és Ipari
Egyesületet**

Egy évtizeddel ezelőtt – amikor még nem állt helyre a diplomáciai kapcsolat a két ország között – utazott ki Izraelbe az első hivatalos magyar kereskedelmi delegáció. Ha a kulturális életből ismert három „T”-hez hasonlítjuk azt az időt, a kor az a tűrés kora volt. 1989-ben a Magyar Kereskedelmi Kamarában más országok és régiók tagozataihoz hasonlóan létrehozták az izraeli tagozatot. Kezdeményezője a Kamara akkori munkatársa **Bognár Sándor** volt, vele készült az alábbi beszélgetés.

– Hogyan lett a tagozatból egyesület?

– A tulajdonviszonyok változásával csökkent a Kereskedelmi Kamara külkereskedelmi tevékenysége, ezért 1993-ban megalakult a Magyar–Izraeli Kereskedelmi és Ipari Kamara. Ezt követően azonban született egy kamarai törvény, s mivel mi nem vagyunk köztestület, a Fővárosi Bíróság nem engedélyezte a kamara cím használatát, sőt egyesületi bejegyzésre is csak tavaly nyáron került sor. Mindez azonban nem gátolta a működést. Még azt is elárulom, hogy idegen nyelveken változatlanul kamaraként szereplünk. Én a szervezkedésből egy időre kimaradtam, ugyanis a magyar kereskedelmi kirendeltségen dolgoztam Tel-Aviv-ban négy és fél

Üzleti reggeli Kovács László külügy-miniszterrel. Balról az első Joel Alon, Izrael Állam budapesti nagykövete, mellette Bognár Sándor

Budapesten egy izraeli–magyar bankár-találkozó. Működik egy, a közös kutatással-fejlesztéssel foglalkozó munkacsoportunk.

Izraeli technika Magyarországon

– A kutatás-fejlesztés milyen területekre terjed ki?

– Elsősorban az iparra és a mezőgazdaságra. Kovács miniszter úr januári látogatásakor írtak alá Jeruzsálemben egy

évig. Amikor visszajöttem, felajánlották számomra a főtisztviselési tisztséget.

A tagozat, a kamara, az egyesület iránt egyaránt érdeklődtek a nagy magyar vállalatok és kiskereskedők. Vannak, akiket a konkrét üzlet hozott ide, másokat kezdetben csak érzelmi szálak fűztek hozzánk. Feladatunk kibővült izraeli cégek magyarországi képviselőivel, tehát ezek is közénk tartoznak már. Tagjaink száma ötvennél több, ezek nagyobb része nagyvállalat, amelyeknek Izraelben is vannak érdeklőségeik. Egyikük, a Trans-elektro már nemcsak exportál, hanem egy izraeli céggel közösen lett a Duna Plaza bevásárló központ beruházója. Sorainkban található a Dél-Magyarország telefonhálózatát fejlesztő izraeli cég, néhány értékpapír-iroda, magánszemély. Eddig körülbelül 400 millió dollárt fektettek izraeli cégek a magyar gazdaságba, az évi árucserre-forgalom eléri a 100 millió dollárt, az export-import ki-egyensúlyozott.

Amikor az év elején Kovács László külügyminiszter Izraelben járt, találkozott a Palesztin Nemzeti Hatóság vezetőivel, továbbá a Gázai Kereskedelmi Kamara elnökével és palesztin üzletemberekkel – delegációjuk rövidesen Budapestre érkezik. Szívesen vennénk, ha a magyar gazdaság számára új terület nyílna.

Delegációcsere, információ, tippadás

– Miben és hogyan segíti az egyesület a tagjait?

– Klasszikus kamarai feladatokat látunk el: delegációkat küldünk, és izraeli üzletembereket fogadunk. 1995-ben itt járt kereskedelmi miniszterünk, a múlt év végén a távközlési miniszter asszony, s bár ők a magyar partnereik vendégei voltak, mi is készítettünk számukra és kíséretüknek programokat.

Rendszeresítettük a havi munkareggeliket, amelyekre minisztereket, parlamenti képviselőket, valamilyen téma szakemberét hívjuk meg. Legutóbbi két vendégünk Csiha Judit és Kovács László miniszterek voltak.

– Ilyenkor hasznos információkhoz, ötletekhez jutnak?

– Nagyjából erről van szó! Ilyenkor szóba kerülnek a két országban lezajló gazdasági változások, tendenciákat értékelünk, ezekből üzleti lehetőségekre következtetünk – mindezeket kéthavonta egy periódánkban tesszük közzé... Van nálunk szaktanácsadás, szakmai csoportosulás, például pénzügyi, bankár-csoport. Szervezzük és rövidesen létrejön

pótlólagos megállapodást, amelynek alapján Kelet-Magyarországon egy úgynevezett mezőgazdasági termelékenységügyi központot létesítenek, vezetésére tartós tartózkodásra érkezik egy izraeli szakember.

– A csepegtetőöntözés elterjesztése is szerepel az elképzelésekben?

– Igen! Továbbá állattenyésztési tapasztalatok, biotechnológiák, ezen belül üvegházak termesztési eredményeinek átvétele. Egyébként az izraeli technológiát sok helyen már alkalmazzák a magyar mezőgazdaságban, sőt, a magyar szakemberek továbbképzése már megkezdődött: a legnagyobb izraeli mezőgazdasági kutató intézetben, a Rehovot melletti Volcani Centerben évente három-négy magyar részesül több hónapos posztgraduális oktatásban.

– Milyenek a gazdasági együttműködés kilátásai?

– A két ország gazdasága sok területen kiegészíti egymást. Hogy ez kiteljesedjen, ahhoz meg kell könnyíteni az árucserét. Két éve kezdődtek a szabadkereskedelmi megállapodást célzó tárgyalások, néhány hónapja azonban elakadtak. Az izraeli hatóságok mezőgazdaságuk érdekeire hivatkozva nem kívánják a magyar mezőgazdasági termékek vámját és kvótáját lebontani. Pedig ha ez megszűnne, akkor az árucseré minden területen legalább 30 százalékkal bővíülhetne. Több mezőgazdasági termékünkre lenne igényük, és a kórsérg előírásait is be tudnák tartani a magyar cégek. 1995-ben 11 millió dollár értékben exportáltunk búzát, tavaly pedig csak 10 százalékát!

– Miért?

– Ezt nem az izraeli védővám akadályozta, hanem az itteni spekuláció, ugyanis a búza világpiaci ára úgy megemelkedett, hogy a magyar exportőrök a hazai piacon jobb árat értek el, mint kint.

– Az export–import leglényegesebb tételei?

– A magyar áruszállítás tradicionális listavezetője az izzólámpa, gyógyszeralapanyagok és a növényvédőszeres, továbbá más vegyi cikkek és műanyag, ez utóbbinak legnagyobb tétele a polietilén és poliprotilén. Izraelből elsősorban gyógyászati és távközlési berendezések jönnek, jelentős mennyiségben gyógyszeralapanyagok, vegyi termékek, trópusi gyümölcsök és azok feldolgozásához szükséges koncentrátumok.

Várjuk az Egyesületünkhöz csatlakozni kívánó cégeket.

Címünk: 1139 Budapest, Lomb u. 32. (Business Center 99.)
Telefon: 270-5248

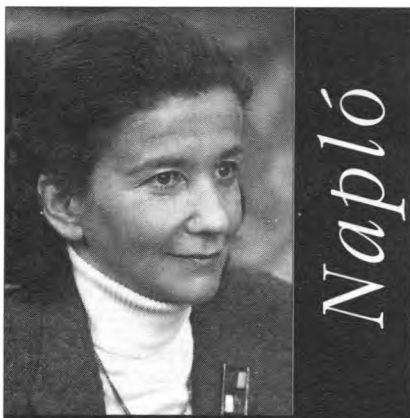
FÖLDES ANNA

Divatban vagyunk

Filmről, színházról,
olvasmányaimról

Sokunk dilemmája: szóljunk-e, mikor és hogyan a magyar közéletben hol lappangó, hol fellobbanó, statisztikailag nyilván nem meghatározó mértékű, de tagadhatatlanul létező antiszemitizmusról? Valahányszor belém hasít, felzaklat a szélsőjobbról hallatszó kardcsörtetés, és legszívesebben azonnal vitriolba mártott tollat ragadnék, hogy visszautasítsam a legfeljebb fügefalevéllel leplezett fajgyűlöletet, valaki mindig lebeszél. A nyugtató, féltő, lefegyverző érvek leperegnek rólam. A holocaustban elvesztett szerettem emlékéért is vállaltam, nehezebb időkben is megvallottam a magam kettős – magyar és zsidó – identitását, és az ebből következő morális kötelességeket. Mostanában azonban új és nyomós érvek tartanak vissza: sokak véleménye, hogy a kis példányszámú, szélsőséges lapokba elhelyezett aknáknak éppen a jóval nagyobb nyilvánosság előtt zajló polémiákban robbannak. Az antiszemitizmus ígéhirdetői mindaddig egymást gyözködjik, amíg fel nem vesszük a kesztyűt. Hiszen valójában éppen ezt akarják, erre számítnak: hogy a korrekt vitastílus követelményei szerint elismételjük – tehát ily módon terjesztjük is vitatott nézeteiket.

Hónapok óta ezért fontolgatom: szálljak-e vitába **Csurka István** saját lapjában a sajtóról meghirdetett, kútmérgező gondolataival, vagy válasszam, vállaljam a célszerű és szégyenteljes hallgatást? Tűrjem – másokkal együtt – némán, hogy valaki az antiszemitizmustól való félelem indokolatlanságát(!) bizonygatva fenyegetni merészelje azokat, akiket a történelem és saját sorsuk tanított a félelemre. A fenyegetés – súlyos szó. De hát mi más, ha nem fenyegetés az az ördögi óhaj, hogy „Egyszer már csak ki kellene tömnie egy pogromnak, hogy valami hitele is legyen a sok előrejelzésnek.”

Vérvád – a holocaust után

Habozásomnak egy, a héten látott film vetett véget. A holocaust utáni, kúnmadarasi vérvád anatómiája. Nem a felidézett, többé-kevésbé ismert történet, hanem a **Pelle János** megszólaltatta kúnmadarasi zsidók egymásra kopírozódó, többszörös – kettős, százsoros? – tragédiája. A tény, hogy az indokolatlan, felszított gyűlölet lángja ott és akkor a lágerok poklát megjárt, „szerencsés” túlélőket emésztette el. Kúnmadarason a vérvád szította pogrom áldozatává lett a család nélkül maradt fiú, a krematórium árnékából hazatért öreg.

Drámaiak voltak Pelle János filmjében a szembesítések: a véresre vert szülők hajdani kamaszfiá a forgatáson az évtizedek múltán a tudatából örökre kikergethetetlen emlékekkel, a segítséget megtagadó barát megbocsáthatatlan elutasításával, és a zsidók életét követelő, felheccelt csöcselék ordításával is szembesült. Míg a pogromban ki tudja, valójában mekkora szerepet játszó, nyilvánvalóan a tömeghisztéria hatása alatt verekedő, bűnéért évekig börtönben vizeklő parasztember egykori kihallgató tisztjével találkozott.

Történelmi dokumentumfilm lévén, csak lelki szemeink előtt jelenik meg a vérvád korbácsolta indulatoknak a Salemi boszorkányok tömegjelenetét idéző tombolása. De ez is elég ahhoz, hogy meglóduljon a gondolat: milyen alkalom, és ürügy kell ahhoz, hogy egy közösség – egy falu – megtagadja saját tagjait, hogy az iskolázatlan, irigy emberek

fertőzött tudatából (újra) kipattanjon a gyűlölet szikrája?

A társadalomkutatók szemével

A legrangosabb folyóiratok friss számaiban tallózom. Elvben felemelő és megnyugtató is, hogy újabban tudós és teoretikus elmék vizsgálják az antiszemitizmus mikrobáit, elemzik a hazai zsidóság történelmi útját, szerepét, az asszimiláció és integráció lehetséges variánsait. Úgy látszik, *divatban vagyunk*. A *Kritikában* **Kende Péter** szociológus a „zsidó Magyarországról”, a magyar zsidóságnak a dualizmus és a századforduló idején betöltött társadalomformáló szerepéről és a „zsidó-magyar történelem” konfliktusairól elmélkedik. Tényekkel, érvekkel támasztja alá azt a terminológiai javaslatát, hogy az asszimiláció közkeletű fogalmát talán érdemes lenne a jövő történelemtudományokban „összeolvadásra” módosítani. Ugyanitt **Erős Ferenc** pszichológus a zsidó identitáskutatásról számol be.

Szeretném nyugodtan, higgadtan bővíteni idevonatkozó ismereteimet, de igazából nem megy. Mert a *Beszélő* jelen idejű kutatásokra alapozott tanulmánya, a közölt statisztikai adatokkal túlságosan felzaklat, és egyre csak azon jár az eszem, hogy lehet az, hogy fél évszázaddal Auschwitz után, csak az egyetemi és főiskolai hallgatók 43 százalékának nincsenek antiszemita előítéletei Magyarországon?! 32 százalék hajlamos előítéletes antiszemita sztereotípiák elfogadására, míg a kérdezettek 18 százaléka antiszemitának, további 7 százalék pedig már szélsőséges antiszemitának mondható. Ez az adatsor számomra már nem információ, hanem fenyegetés. És hiába állítja a tanulmány értő szerzője, **Kovács András**, hogy „a szélsőséges és öntudatos antiszemiták viszonylag alacsony és a nem antiszemiták csoportjának aránylag magas aránya arra mutat, hogy az antiszemitizmus mindeddig (értsd: 1992–93-ig) nem vált riasztó méretűvé a diákok között” – engem mégis riaszt a statisztika. Aggaszt, hogy a jövővért értelmiség egy reprezentatív minta szerint kiválasztott csoportjának 39 százaléka egyetértett azzal, hogy a zsidóknak csak annyi befolyásuk legyen az ország sorsának irányítására, amennyi megfelel a lakosság belüli arányának. Nem azért, mert valamiféle gyanús, kollektív karrierizmusból kétszeres vagy többszörös érvényesítési lehetőséget kívánok sorstársaim-

nak, hanem, mert minden ehhez hasonló méricskélő arányosításban a „numericus clausus” szelét, szellemét érzem.

És eszembe jut a régi, de a diszkrimináció és a demokrácia ellentétét példaszerűen kifejező vicc, amely szerint Brezsnyev, egy, az amerikai elnökkel folytatott vitában az antiszemitizmus vádját kivédendő, kapásból sorolta, hány zsidó tagja és szólistája van a Moszkvai Filharmonikusoknak. Az amerikai elnök erre széttárja a kezét, és bevallja, neki sejtelt-e sincs az arányokról. Ezt a bostoni zenekarnál soha nem számolták ...

Hogy akkor mi lehetett az oka annak, hogy az amerikai külügyminiszter aszszony bevándorló családja a világ legszabadabb országában is eltűnt a gyermek **Madeleine Albright** előtt zsidó származását, a holocaust áldozatává lett, három nagyszülő tragédiáját? Hogy a féltő szülők tudatosan békés, felhőtlen katolikus gyerekkort hazudtak az amerikaivá lett, cseh zsidólánynak? Nem lehetett más, mint amit eddig is tudunk: hogy nemcsak nálunk, a Hitler csizmáját megtapasztalt Közép-Európában, hanem *mindenütt* kitéphetetlenül mélyek a félelem gyökerei.

A mi Madeleine-jeink egyike – aki, ha nem is külügyminiszter, de egyetemi oktató lett a rendszerváltozás után Budapesten – hajdan, első elemista korában nagy hangon újságolta otthon, hogy az osztályában két zsidó kislány is van. Válaszul erre a gettó-élményeket eltemetni igyekvő mamától csak egy kérdésre telt; hogy tudniillik – ki a *másik*?

E történet napjainkban már csak azért is avítnak tűnik, mert újabban nemcsak a vallásos vagy zsidó identitásukat büszkén vállaló családok, de a zsidósághoz alig kötődő újjgazdagok, sőt a gyermeküknek megkülönböztetetten kellemes és igényes oktatást kereső keresztények is előszeretettel íratják gyerekeiket zsidó iskolába. Ez a jelenség azonban legfeljebb figyelmet érdemlő, rokonszenves divatjelenség, kuriózum, de korántsem bizonyítéka a társadalom egészét átható toleranciának, a diszkrimináció maradványait is eltakarító, általános, demokratikus gondolkodásnak.

Különbözni és megkülönböztetni

A tolerancia egyébként sem lehet iskolai tantárgy. Vagy ha igen, akkor inkább az élet iskolájában. Ahol, ha módunk van rá, századszor is elismételjük, kőbe véssük, hogy a gyerekeink, azért mert

zsidók, semmiben sem különböznek az osztály többi, katolikus, református, baptista diákjától. Azaz, hogyne különböznek... amikor egymástól is különböznek – különbözünk. Amikor valamilyen emberiség egyszeri, megismételhetetlenül egyedi példányai vagyunk! Hogy is írta **Konrád György** legújabb, *Áramló leltár* című kötetének egyik, jeruzsálemi keltezésű fejezetében:

„Ha megölik őket, akkor a zsidók egyformák. Amúgy, ha élhetnek, különbözőek. Marhavagyonban, barakkban is kezdenek egyformává változni. Civilben előtte és utána különböznek.”

A többi között a különbözés jogától is megfosztattunk, amikor már a vészorszakot megelőzően – elvitatták a szüleinktől, hogy Kisek és Nagyok, kicsik és nagyok, kutatók és kárpitosok lehessenek; az újságban és a törvényekben, a hadparancsban is pusztán zsidó – vagy büdös zsidó – lett belőlük. A minden más jelző érvényességét felfüggesztő közös nevező – a megbélyegzés eszköze –, sárga csillagként égetett már 1944. április 5-e előtt is. Az elfelejtett történelmi leckéhez hozzátartozott – hozzátartozik – az is, hogy a közös nevező formájában megjelenő általánosítás a diszkrimináció egyenruhája. (Ami melleleg, korántsem csak a zsidókat nyomorítja.)

A héten, amikor **Tábori György**nek a *Radnóti Színház*ban bemutatott *Mein Kampffjéről* készültem ími – mert vitára csábított a darab és az előadás méltatlan leértékelése –, az archívumban rábukkantam Tábori élete első és egyetlen pofonjának történetére. Eszerint tíz-tizenkét éves lehetett a szerző, amikor iskolából hazajövet megkérdezte az édesapja, mit tanultak aznap? Azt, hogy a románok mind buzeránsok – hangzott a válasz, ami után nyomban elcsattant az akkor még makarenkóinak sem tekinthető, atyai pofon. Csak ráadás volt hozzá a magyarázat. Hogy tudniillik, a megállapítás nyilvánvalóan nem igaz, de ha igaz lenne, abban sem lenne semmi rossz. Viszont olyan, hogy „a románok”, nem létezik, mert az ember – ha ember – nem gondolkozhat kategóriákban.

Ezt a tanulságot aztán a zsidó Tábori egy életre az agyába véste. De hányan vannak, akik tegnap is, ma is „a” zsidókról – románokról, újságírókról, biciklistákról – beszélnek? És talán maguk sem gondolnak arra, hogy az általánosítás – az elutasítás első lépcsőfoka, viszont az elutasítás vezet a gyűlölködéshez. És

hogy nemcsak a szélsőséges, gyilkos antiszemitizmus jelenti az emberség és az emberiség elárulását.

Így kezdődött

Ezt a gondolatot – a megkülönböztetés és a meggyilkolás logikai kapcsolatát az elmúlt hetekben senki sem mutatta fel hitelesebben, mint **Göncz Árpád** a televízióban adott születésnap interjújában. És mivel az elnöknek ezt a nyilatkozatát tudtommal soha senki nem közölte le holnap és jövőre is hozzáférhető formában – nyomtatásban –, úgy gondolom, érdemes az **Érdi Sándorral** folytatott beszélgetésnek legalább ezt az egy idevágó passzusát idézni: „Kölyökkori leggorombább találkozásom a megaláztatással az volt, mikor egyszer – még cserkész koromban – a cserkészparkban fenn voltam az irodán. A parancsnokunk – kiváló pedagógus, Amerikában halt meg, emigrációban – akkor felhívott valakit, az egyik srácot, akinek a nevére már nem emlékszem, és ott előttem, teljesen ridegen közölte, hogy azonnal csomagoljon, és menjen haza, mert *kiderült róla, hogy zsidó*. Ezzel a gyerekekkel mi egy sátorban aludtunk, együtt csináltuk végig a táborozást. Az értelmetlen megaláztatásnak ez a formája valami olyan irtózatossá mellbe vágott, hogy azóta nem tudom elfelejteni. Ha én most azt mondom, hogy a holocaust és a Dunába lőtt embereknek az élménye ezután tudatomban egy logikus sorrendbe állt össze, ez azt is jelenti, hogy a szömyűségek kizárólag csak ennek a jelenetnek a fokozódását jelentették számomra, de újdonságot nem. Ez a jelenet volt az, ami akkor és ott engem mélyesen megdöbbentett. És ha ma azt mondom, hogy az ember értékrendje, pontosabban az élményvilága aszerint alakul, hogy mikor tapasztalt először üldöztetést, és ez határozza meg a hovatartozását, akkor nekem ez volt az az értékrendet kialakító élmény.”

Az elmúlt hetek elgondolkodtató és aggasztó tapasztalatai sorában ez a valóság volt a legbiztatóbb. Előítéletek terhet cipelő fiatalok között egy merészen és korszerűen gondolkodó öregember szava. Akinek megnevezésében a főnév – az ember – fontosabb a születésnapra utaló jelzőnél.

A szerző újságíró, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége Bálint György Újságíró Iskolájának igazgatója.

Számvetés

Közép-európai jóvátételi körkép

A Zsidó Kártérítési Világszervezet (WJRO), zsidó szervezetek nemzetközi koalíciója 1992-ben jött létre, hogy visszaszerezze a posztkommunista országok hatóságaitól a zsidóság egykor elrabolt, majd később államosított közösségi tulajdonát. A szervezet két vezetője, **Edgar Bronfmann** és **Avraham Burg** jelenleg tizenkilenc országgal folytat tárgyalásokat. A kárpótlási lista egyre bővül, ahogy újabb és újabb igények merülnek fel, újabb és újabb sérelmekre derül fény.

Kelet- és Közép-Európában a WJRO a közösségi tulajdon visszaadásának szükségességére helyezi a hangsúlyt. **Naftali Lavi**, a szervezet alelnöke, azonban nem győzi hangsúlyozni, hogy amint ezt a csatát megnyerték, azonnal megkezdik a harcot az utódok nélkül meghalt áldozatok magántulajdonának visszaszerzéséért is.

Nehezíti a dolgot, hogy az európai zsidóság háború előtti vagyonáról nem készült semmiféle megbízható felmérés. Egyes becslések szerint a svájci bankokban elhelyezett betétek összege elérheti akár a 7 milliárd dollárt is. *Lengyelországban a hatóságok attól tartanak, hogy az ország ingatlanjainak és gyárainak akár 40 százalékáról is kiderülhet: eredetileg zsidó tulajdonban volt.*

A WJRO jeruzsálemi irodájában számítógépre vitték az elvett zsidó közösségi tulajdonra vonatkozó összes fellelhető adatot. A listára eddig mintegy 17 ezer ingatlant vettek fel a posztkommunista országokból: ezek között egyaránt megtalálhatók eldugott falvak zsinagógái és fővárosi irodaépületek. Egy-egy város vagy település nevének begépelése után a képernyőn megjelenik az ottani épületek listája. Az érdeklődő kísértetvárosokat hív elő: mintha a zsidó történelemre neutronbombát dobtak volna, ami elpusztította az embereket, de meghagyta az épületeiket.

Mind ez ideig a hajdanvolt közösségi tulajdonoknak csupán a töredéke került vissza a zsidó közösség birtokába.

A Cseh Köztársaságban mintegy nyolcvan épületet adtak vissza.

Lavi, aki maga is Holocaust túlélő, a kárpótlás kieszközölését szent küldetésnek tekinti, egy letűnt világ megmentése egyetlen módjának. A közösségi tulajdon visszaszerzése Lavi szerint visszadja a névtelen áldozatok méltóságát, mert legalább örököseik lesznek.

– Lublinban ma is áll az egyik jesiva gyönyörű épülete – emlékszik vissza Lavi. – A fogorvosnak készülő diákok

Naftali Lavi, a WJRO alelnöke

használják. Apám egyike volt azoknak, akik adományokkal segítettek az építést. Milyen alapon használják mások? Tettek valamit is azért, hogy mi megmeneküljünk?

A posztkommunista országokban a WJRO kampányának eredményei még csak mostanában kezdenek mutatkozni. *A szervezet meglepően sikeresnek bizonyult, kedvező fogadtatásra talált, midőn a nemzetközi politikában a holocaust áldozatainak is legitim képviselője lépett fel.* Az egymást követő izraeli kormányok felhatalmazták, hogy nevükben tárgyaljon, és ezt a mandátumot legutóbb **Netanjahu** miniszterelnök is megerősítette. **Clinton** elnök két levélben is támogatásáról biztosította a WJRO-t, és **Stuart Eizenstat** kereskedelmi államtitkár-helyettest ki-nevezte a zsidó kárpótlási ügyek kü-

lönleges megbízottjának. Az Európa Parlament ugyancsak támogatja a WJRO tevékenységét.

A WJRO működését azonban a kelet-európai zsidók némelyike rossz szemmel nézi: szerintük nekik, maguknak kellene saját kormányaitól kiharcolni az elvett tulajdonok visszaszolgáltatását. Szerintük a WJRO olykor túlzott követelése ellenérzést keltenek, és akár biztonságukat is fenyegetheti a gazdasági nehézségekkel küszködő országokban.

Számos közép- és kelet-európai zsidó közösség vezetője aláírta ugyan azt az okmányt, amely felhatalmazza a WJRO-t, hogy nevükben tárgyaljon, de ezt korántsem vonakodás nélkül tették. Lavi szerint a lengyel zsidók már két ízben is megpróbáltak visszakozni, míg a magyar zsidók ugyan beleegyeztek az együttműködésbe, de nem engedték, hogy a WJRO tárgyaljon a nevükben. A kicsiny cseh zsidó közösség pedig mind ez ideig semmiféle egyezmény aláírására nem mutatott hajlandóságot.

– A WJRO azt képzeli, jobban ismeri a helyzetet, mint mi magunk – panaszkodik **Feldmájer Péter** a MAZSIHISZ elnöke. – Minden ország más és más, de a WJRO ezeket a különbségeket egyszerűen nem veszi figyelembe. Naftali Lavi diktátorként viselkedik.

Hasonló panaszok a Cseh Köztársaságban is felmerültek. A helyi zsidó közösség és a WJRO közötti ellentétek az elkobzott zsidó közösségi tulajdon nagyságrendjéről kapcsolatos viták során robbantak ki. 1990-ben, a kommunizmus bukása után, a cseh zsidók egy 202 épületet tartalmazó listát nyújtottak át a kormánynak. Amikor Lavi meglátta a listát, felháborodottan közölte, hogy a kérdéses ingatlanok száma legalább ezer körül mozog.

– Ezek után tárgyalásokba kezdett a cseh kormánnyal a saját maga összeállított lista alapján, anélkül, hogy velünk egyeztetett volna – állítja **Tomas Kraus**, a cseh zsidó közösség elnöke, aki szerint Lavi listája pontatlan, és olyan ingatlanok is szerepelnek rajta, amelyeket még a háború előtt eladtak.

A cseh társadalom messze a legfiloszofitább Közép- és Kelet-Európában, és többnyire rokonszenvvel figyeli a zsidók igyekezetét elvett tulajdonaik visszaszerzésére. Sőt, míg a cseh egyházak eddig semmit sem kaptak vissza a kommunisták által államosított épületeikből, a zsidó közösség már ismét magáénak tudhatja korábbi ingatlanai-

nak egy részét, köztük a híres Prágai Zsidó Múzeumot is.

– Nem akarjuk veszélyeztetni követeléseink morális alapját azáltal, hogy olyan igényekkel állunk elő, melyek az emberek szemében túlzottnak tűnhet – magyarázza Kraus. – Én megértem a WJRO morális helyzetét, de mégiscsak figyelembe kell venni a helyi körülményeket.

A WJRO vezetői viszont úgy érvelnek, hogy a helyi zsidó közösségeknek nincs joguk a holocaust áldozatainak és túlélőinek kizárólagos képviselőre. Lavit nem lepi meg a kelet-európai zsidó vezetők negatív reakciója.

– Attól félnék, hogy elveszük a tulajdonukat – magyarázza. – Azok, akik nem hajlandók harcolni az örökösök nélkül maradt tulajdonokért, arra sem éreztek késztetést, hogy a közösségi tulajdont visszaszerezzék.

Lavi szerint a jelenlegi közép- és kelet-európai zsidó vezetők közül sokan együttműködtek a korábbi kommunista vezetéssel, ráadásul némelyikük vegyesházasságban él. Ezenfelül „mohók” is – a WJRO egyebek közt éppen azért jött létre, hogy megakadályozza a helyi zsidó vezetőket a közösségi tulajdon eladásában és a pénz bezsebelésében.

– De mégha a vezetőség makulátlan volna is – magyarázza Lavi –, akkor sem lenne joguk tárgyalni. Egy nyolcvanéves lódzi zsidó tárgyaljon minden lengyelországi zsidó tulajdonról? Hiszen még saját magát is alig-alig képes fenntartani. A lengyel zsidó közösség merő fikció.

Israel Singer, a *Zsidó Világkongresszus* (WJC) titkára és a WJRO végrehajtó bizottságának elnöke szerint kompromisszumra kell törekedni. Erre Magyarország jó példa lehet, ahol ugyan még nem történt meg a közösségi tulajdon visszaadása, de a magyar kormány már intézkedett arról, hogy a túlélők nyugdíjkiegészítést kapjanak.

Lavi azonban nem tágit eredeti elképzeléseitől. „A WJRO rendelkezik azal a morális és jogi felhatalmazással, hogy képviselje a zsidó igényeket. Nincs jogunk lemondani ezekről. Ha az adott kormány felajánl egy átfogó rendezést, amely kiterjed az örökösök nélkül maradt vagyona is, elképzelhető, hogy lemondunk minden egyes magántulajdon visszaköveteléséről. De egyelőre korai volna még bármiféle engedményről beszélni.”

A viták következő, a mostaninál is csúnyább fejezete feltehetőleg akkor kezdődik majd, amikor szóba kerül, miképpen osszák el a svájci bankokban lévő betétekből és a közösségi, illetve magántulajdon eladásából befolyt összegeket. Az első nagy ütközetet kételkedés kivül a kelet-európai zsidók és a WJRO között zajlik majd. **Tomas Kraus** ragaszkodik ahhoz, hogy a cseh tulajdonokból befolyt összegek Csehországban maradjanak, és hosszasan sorolja, mire kell majd a pénz: oktatásra, a holocaustra vonatkozó információs anyagokra, a zsidók megmentésében szerepet vállaló cseh családok megsegítésére és nem utolsósorban arra, hogy az

Tüntetés Tel-Avivban 1952-ben a német jóvátétel elfogadása ellen.
A szónok Menahem Begin

idős túlélők legalább öregségükre kényelmesen élhessenek.

Abban mindenki egyetért, hogy első-sorban a kelet-európai túlélőket kell támogatni. – Ez mindenekelőtt való – helyesel **Singer**. Ez az elv vezérelte a WJRO-t magyarországi tárgyalásai során is. A zsidó oktatás elsőbbségének dolgában is konszenzus mutatkozik. Ezen a ponton azonban megszűnik az egyetértés. A WJRO ragaszkodik ahhoz, hogy a jövőbeli összeg egy meghatározatlan, ám nem jelentéktelen hányada külföldre kerüljön, habár az még nem világos, hogy pontosan hova. Vannak olyan elképzelések is, hogy az összeg egy részét holocaustról megemlékező projektekre használják fel. **Avraham Burg** a diaszpóra-közösségekben folyó oktatás támogatását emeli ki, míg Lavi a túlélők számára fenntartott otthonokat és az elpusztított zsidó közösségek emlékét őrző zsinagógák felújítását is fontosnak tartja.

Az ultraortodox **Agudat Jisrael** a majdani kárpótlásból saját intézményei számára is kíván juttatni. Elképzelésük szerint a kelet-európai igények kielégítése után az „utódközösségek”, például a haszidok is részesülhetnének támogatásban.

Efraim Zuroff, a *Simon Wiesenthal Központ* izraeli irodájának vezetője ellenzi ez utóbbit elképzeléseket. – „A holocaustot már minden elképzelhető célra felhasználták. Felháborító, hogy a kelet-európai kárpótlást amerikai zsidók oktatására használják fel, hiszen ez az amerikai zsidóság feladata. Ezt az összeget Kelet-Európában kell felhasználni, ottani szociális és oktatási célokra.”

Óriási megszegyenülést jelentene, ha a zsidó szervezetek nyilvánosan összevesznének a kárpótlás felhasználásának módján, hiszen ez a holocaust emlékének meggyalázását is jelenthetné. „El kell kerülni a pénzen való veszekedést” – mondja **Michael Melchior**, Norvégia főrabijja. A norvég zsidó közösség már felajánlotta, hogy jövőbeli kárpótlását megosztja más, Norvégián kívüli zsidó közösségekkel.

A *Jerusalem Report* 1997. március 6-i számában megjelent cikk rövidített változata.

Fordította: Seleanu Magdaléna

JIDDIS: MÚLT, JELEN – JÖVŐ? I.

Az alábbiakban a jiddis nyelvről szóló összeállításunk első részét vehetik kézbe olvasóink. Az összeállítás elkészítésére az alábbiakban olvasható vita inspirált bennünket, mely a Forward 1996. augusztus 16-i számában jelent meg. Ebben a két vitázó fél a jiddis nyelv virágzásának és pusztulásának szinte minden aspektusát számba veszi, és széles történelmi háttérrel vázol. Az összeállítás második részét – egy tanulmányt a lengyelországi jiddis iskola-rendszeréről, a nyelv szövjetunióbeli hanyatlásáról és mai helyzetéről – május-i számunkban olvashatják majd.

A jiddis jövője

*Philologos és Dovid Katz vitája
az „anyanyelvről” a Forward lapjain*

ROSEN: **Philologos**, ön a *Forward* 1995. december 8-i számában a következőket írta: „Hogy szerelmese vagyok-e a jiddis nyelvnek? Nem, nem hiszem. Ellentétben sok zsidóval, akiknek jiddis az anyanyelve, és másokkal, akik később tanultak meg jól-rosszul jiddisül (magam a második kategóriába tartozom), én nem érzek semmiféle megghatottságot a jiddis nyelvvel kapcsolatban, nem gondolom, hogy a zsidó nép nagy tragédiái közé tartozik, hogy a jiddis lassanként megszűnik létezni mint beszélt nyelv, és nem gondolom, hogy küzdeni kéne a jiddis nyelv természetes halála ellen. Ez szomorú dolog, de nem jelenti a zsidó nép történetének a végét. Csak egy nyelv van, mely a zsidó nép fennmaradását tekintve kulcsfontosságú, és ez a héber.”

Az ön kijelentéseire **Dovid Katz** professzor reagált, válaszában egyebek között azt hangsúlyozva, hogy szerinte a jiddisül beszélők száma a közeli jövőben el fogja érni az 1 milliót.

Testvérharc

PHILOLOGOS: Nem örülök, hogy ismét vitáról van szó, mert szerintem a héber és a jiddis közötti harcnak már rég vége van, béke van, a vita lezárult – részben tragikus történelmi események hatására. Az imént idézett soraim számos dühös reakciót váltottak ki, és fel kellett tennem magamnak a kérdést: miért is írtam le e sorokat? Rájöttem, hogy azért, mert magam is a héber-jiddis nyelvi háború terméke vagyok. Erősen hebraista családban nőttem fel és csak felnőtként értettem meg, milyen

nagy mértékben határozta meg a nyelvi háború a jiddishez és a héberhez való viszonyomat. A szüleimnek jiddis volt az anyanyelve, apám beszélt is jiddisül, ha szükség volt rá. Nem zárkózott el a jiddis használatától ideológiai alapon, de ugyanakkor harcos hebraista volt. Azt hiszem, hogy a családom erős anti-jiddisizmusa nagyon erős hatással volt rám, annyira, hogy csak néhány éve kezdtem el komolyabban jiddis irodalmat olvasni, és ekkor fedeztem fel, mi csoda irodalom született jiddis nyelven.

Azért mondom mindezt, mert a századunk első évtizedeiben folytatott héber-jiddis nyelvi háború iszonyatos volt, a zsidó nép valóságos intellektuális polgárháborúja, testvérharc. Egymás ellen fordította egyazon nép polgárait, hiszen a harcoló felek többnyire mind tudtak héberül és jiddisül is, és szereték mindkét nyelvet. Visszatekintve, mégis azt hiszem, ez a harc elkerülhetetlen volt, és én örülök, hogy a héber győzött, mert ha veszített volna, az tragédia lett volna a zsidó nép számára. A jiddisizmus által okozott rengeteg kár már eddig is majdnem tragédiához vezetett.

KATZ PROFESSZOR: Tudomásom szerint sok év óta ez az első olyan vita e tárgyban, melyet nem kísér személyes ellenségeskedés. Mindketten a héber és a jiddis mellett vagyunk, és vitánkat nem kíséri a héber és/vagy a jiddis sajtó mocskolódása, amint az a korábbi viták esetén történt. Ismét áttekintettem a korábbi hasonló nyelvi vitákat, és a mi álláspontjaink leginkább **Mieses** és **Sokolow** vitájára hasonlita-

nak, melyet 1907-ben folytattak a *Ha-Olam* hasábjain, egy évvel az első csernovci Jiddis Nyelvi Konferencia¹ előtt, mely a jiddis nyelvet végül a zsidó nép egyik nemzeti nyelvének nyilvánította.

ROSEN: A cionisták ezt a határozatot a héber elleni támadásként értékelték?

KATZ PROFESSZOR: Sokan felháborítónak, megalázónak tartották a döntést, hogy „a gettó elrontott zsargon nyelvét,” hirtelen nemzeti nyelvként emlegetik. A jiddisisták szerint viszont a tömegek nyelve végre megkapta azt a tiszteletet, amit érdemelt.

PHILOLOGOS: A konferencia lényegében háromféle javaslatot mérlegelt: nem állást foglalni a jiddis ügyében, a jiddist a zsidó nép egyik nemzeti nyelvének vagy pedig az egyetlen zsidó nemzeti nyelvnek nyilvánítani.

KATZ PROFESSZOR: Végül az a döntés született, hogy a jiddis a zsidó nép egyik nemzeti nyelve, a héberrel pedig nem foglaltak állást. Mostanáig a vitában csak azzal nem értek egyet, hogy a harcnak vége van, a vita lezárult, és béke van. Tekintve a holocaust tragikus következményeit és a jiddisisták erőfeszítéseit szerte a világon, azt mondani nekik, hogy „kár az időt vesztegetni, halálra van ítélve, ne csináljátok”, ez nem más, mint eutanázia. Ha ráadásul arra gondolunk, hogy a héber már nincs semmiféle veszélyben, akkor be kell lássuk, mindenképpen, aki ellenzi a jiddis fenntartására irányuló törekvéseket, igenis háborút folytat.

Csak egy a sok veszteség közül

PHILOLOGOS: Én nem vagyok hivatásos nyelvész, csak nagyon szeretem a nyelveket. Természetesen minden nyelv halálát tragikusnak tartom, legyen az a jiddis vagy valamely indián nyelv, és megértem a fájdalom, ha az ember a saját anyanyelvét látja kipusztulni. Csak az a bajom, hogy a jiddis pusztulását nem a zsidó történelem kontextusában látják, nem mérik más zsidó veszteségekhez. Itt van például a

ladino, amelynek a sorsa sokkal inkább meg van pecsételve, mint a jiddis. Ladino nyelven már nem neveli több százezer vallásos zsidó a gyereket, és mégsem látom, hogy a világon bárki is könnyet hullatna a ladinoért, a judeo-olasz vagy a judeo-perzsa nyelvért.

Száz év irodalom

ROSEN: Mi ennek az oka?

PHILOLOGOS: Az egyik oka biztosan az, hogy mindezen nyelvek közül csak jiddisül jött létre hatalmas mennyiségű, igen színvonalas és értékes irodalom, lényegében az utóbbi 100 év során.

KATZ PROFESSZOR: De a jiddis irodalom legalábbis a XIV. századig visszanyúlik, és a régi jiddis irodalomnak is vannak olyan remekművei, mint pl. a XVI. század eleji *Bove bukh*.²

PHILOLOGOS: Igen, így van. A jiddisen kívül – a hébert nem számítva – csak egyetlen zsidó nyelv van, amely irodalmilag annyit, vagy talán még többet produkált, mint a jiddis, és ez az *arámi*, a Talmud nyelve. A jiddis irodalom éppen az utóbbi száz év során vált

világszínvonalúvá, és talán innen ez a veszteségérzés. A másik oka meg talán az, hogy az amerikai zsidóság – és hát Amerikáról beszélünk –, jiddis anyanyelvű ősöktől származik.

Ha valamit támadok a mai beszélgetés során vagy írásaimban, az csak a jiddisizmus ideológiája, nem pedig a jiddis nyelv, irodalom vagy a jiddis írók. A jiddisisták mozgalmuk támogatására létrehozta egy ideológiai struktúrát, melyben külön zsidó történelmi értéket adtak a jiddisnek túl a pusztá nyelvi értékén.

Forradalmi mozgalmak

KATZ PROFESSZOR: A modern héber és jiddis összes nagyszerű teljesítménye mind a különböző forradalmi mozgalmak következménye. A cionizmus semmivel sem volt kevésbé forradalmi és világtól elrugaskodott, mint a jiddisizmus... A jiddisizmus megteremtette azt a légkört, melyben megszülehetett a modern jiddis irodalom és kultúra, és ez már önmagában is csodálatos.

PHILOLOGOS: Szerintem a jiddis-

táknak nem az volt a legnagyobb tévedése, hogy nem látták előre a holocaustot, hanem az, hogy harcoltak a cionizmus ellen.

KATZ PROFESSZOR: De hiszen épp a cionista munkáspártiak voltak a legharcosabb jiddisisták! A jiddisizmust nem lehet az anticionizmussal azonosítani. Van benne valami igazság, de a cionista munkáspártiak a jiddis terén mégis legalább annyit fel tudnak mutatni, mint a Bund vagy az anticionisták.

PHILOLOGOS: A cionista munkáspártiak viszonya a jiddishez valóban érdekes történet, de azért azt meg kell hagyni, hogy a cionistákon belül a jiddisisták csak igen kis csoportot alkottak...

KATZ PROFESSZOR: Én azokra gondolok, akik alijáztak, és ott egy igen gonosz erőszakkampány áldozatai lettek.

ROSEN: Arra gondol, hogy a nyelvi háború kétirányú volt, és hogy azok a cionista munkáspárti jiddisisták, aki alijáztak, éppen jiddisista voltak miatt lettek erőszakkampány áldozatai?

KATZ PROFESSZOR: Igen, azért mert jiddisisták voltak.

Néhány szó az interjú háttéréről, illetve annak szereplőiről

A *Forward*, New Yorkban, angol nyelven megjelenő zsidó hetilap (melynek cikkeiből a *Szombat* is gyakran válogat), az 1897-ben szintén New Yorkban alapított jiddis nyelvű *Forverts* társalapja. A *Forverts* annak idején a Kelet-Európából emigráló jiddis anyanyelvű tömegek amerikai beilleszkedését volt hivatott segíteni, következésképp nem a jiddis nyelv megőrzéséért harcolt. Erősen baloldali, szocialista beállítottságú, negyedmillió példányszámú napilap volt. A 20-as 30-as évektől kezdve egészen az 1950-es évek végéig számos neves amerikai jiddis író és költő itt publikálta először műveit, itt jelentek meg **I. B. Singer** regényei is folytatásokban. A II. világháború előtti időszakban a *Forverts* igen gazdag újság volt, saját rádióállomással is rendelkezett, amely jiddis nyelvű műsorokat sugárzott. Az 1980-as évek óta a jiddis *Forverts* már csak hetente jelenik meg. A lap baloldali beállítottságát megőrizte, egykori társadalmi funkciója viszont teljesen átalakult. Pédányszáma kb. 14 000, olvasóközönsége inkább az idősebb generáció, illetve a jiddisül tanuló diákok soraiból kerül ki. A *Forverts* ma a jiddis nyelv és kultúra fennmaradásáért folytatott harc egyik legerősebb bástyája. Az idősebb újságíró-generáción kívül némi publikációs teret kap benne egy fiatalabb, jiddissel tudományosan foglalkozó gárda is. Így például Dovid Katz professzornak saját rovata van, a *kapitelekh yidish*, 'jiddis fejezetek', melyben hétről hétre jiddis tudománytörténeti cikkeket közöl. Az újság ma lényegében a rádióállo-

más bérbeadásából tartja fenn magát, csakúgy mint az 1990-ben alapított társalapját, az angol nyelvű *Forwardot*, és 1995 óta a lap orosz nyelvű társalapját is, mely ma hasonló szerepet játszik az új orosz bevándorlók életében, mint egykor jiddis nyelvű társa. Mindhárom lap szerkesztősege egy épületben van, a szerkesztők közötti viszony azonban, elsősorban a jiddissel kapcsolatos nézeteik miatt, nem felhőtlen. A lapok tartalma teljesen különböző, egymástól még alkalmasszerűen sem vesznek át cikkeket. Az angol *Forward*, melynek egyik szerkesztője az interjú moderátora, **Jonathan Rosen**, és a lap nyelvészeti rovatának vezetője, a nevét felfedni nem kívánó **Philologos**, magát a jiddis *Forverts* örökösének és utódjának tekinti. Így lehet, hogy ők is az idén ünneplik a lap fennállásának 100. évfordulóját – egyelőre annak halála előtt. A *Forward* politikai beállítottsága a *Forverts* baloldaliságától igen messze áll. Gyakran írnak jiddis vonatkozású témákról is. **Seth Lipsky**, a *Forward* főszerkesztőjének megfogalmazásában „a *Forverts* bevezetett egy generációt az amerikai kultúrába, a *Forward* viszont most visszavezet egy másik generációt jiddis gyökereihez.”

Dovid Katz professzor a Oxfordi Egyetem Jiddis Stúdióumok Intézetének igazgatója, a *Di pen c.* jiddis irodalmi havilap főszerkesztője. Több jiddis nyelvű novelláskötete is megjelent.

Az interjú során Katz professzor és Philologos többször is

Kiadók és nyomdák gyűjtogatása

ROSEN: Kik vettek részt ebben a kampányban?

KATZ PROFESSZOR: Ez félhivatalos kampány volt melyet a vezetőség irányított...

ROSEN: Maga **Ben-Gurion**?

KATZ PROFESSZOR: Hát persze. Ő maga nagyszerűen tudott jiddisül, de erősen jiddisellenes volt.

ROSEN: És miből állt az erőszak?

KATZ PROFESSZOR: Felgyűjtötték azokat a nyomdákat, ahol jiddis nyelvű szövegeket is nyomtak, téglákkal és kövekkel dobálták meg a jiddis írókat, és szégyenérzést keltek mindenki-ben a jiddissel kapcsolatban. Van egy érdekes történet. Amikor végleg betiltották a jiddis folyóiratok publikálását, a jiddisisták azt hitték, majd ők túljárnak a hatóságok eszén, és olyan folyóiratot adnak ki, melynek minden egyes száma új címet kap.

PHILOLOGOS: Maga az a tény, hogy Dovid Katz (akinek pedig tudnia kéne,

hogy ez nem így volt), jiddis folyóiratok betiltásáról beszél Palesztinában, ékes példája, hogyan helyezték a jiddisisták teljesen hamis perspektívába a történeteket. Palesztina az 1920–30-as években a Brit Mandátum fennhatósága alá tartozott. Ekkoriban kizárólag a briteknek állt volna jogukban betiltani a jiddist, csak hogy ez nekik eszükbe sem jutott. Igaz, a héberül beszélő Palesztinában tényleg volt jiddisellenes kampány az 1920–30-as években, de hogy jön ez ahhoz, ami ugyanekkor a Szovjetunióban a héberrel történt?

KATZ PROFESSZOR: Az is tragédia, de én nem hasonlítotam össze a kettőt.

PHILOLOGOS: A Szovjetunióban, egy totalitárius rendszerben a hébert épp a jiddisisták üldözték, és ezáltal az üldöztetés még súlyosabb volt. Palesztinában ezzel szemben csak elvétve fordult elő erőszak, és nem volt egyetlen halálos áldozat sem. A zaklatás kellemtelen volt, de csak ritkán volt brutális, és nem a jiddis kultúra egésze vagy az

egyes jiddisül beszélő emberek ellen irányult. Ezt a kettőt összehasonlíthatni...

Akiket megszedített a kommunizmus

KATZ PROFESSZOR: Ebben egyetértünk. Borzalmas, totalitárius rendszer volt, mely üldözött minden olyan kultúrát, amelyet a Párt nem támogatott – így a hébert, a vallást és még sok más. Ezek képviselőit pedig meggyilkolták, vagy börtönbe vetették.

ROSEN: Igaz az, hogy jiddisistákat és jiddisül beszélő egyéneket bevontak a héberül beszélők üldözésébe, holott később ők maguk is a kommunisták áldozatai lettek?

KATZ PROFESSZOR: Nem a héberül beszélők üldözésébe, hanem a héber nyelv, kultúra és leginkább a vallás üldözésébe.

ROSEN: És mi volt a helyzet a jiddissel?

KATZ PROFESSZOR: A Párt elfogadta a jiddisnek egy kommunista módra kidolgozott változatát – megváltoztatták a helyesírást és a szókincset, kiirtottak belő-

használatát a **jiddisizmus, hebraista mozgalom, antijiddisista, héber-jiddis nyelvi háború** és más hasonló kifejezéseket, valamint utalnak számos nyelvi vitára, többek között **Mieses** és **Sokolow** 1907-es disputájára. Erről a Szombat 1996. májusi számában már volt szó. A Mieses-Sokolow vita kapcsán hadd emeljünk itt ki néhány tipikus érvelt és ellenérvelt.

Matisyohu Mieses (1885–1945, Auschwitz) héber és jiddis nyelvész volt. A berlini és a bécsi egyetemen tanult, de diplomát nem szerzett. Kereskedőként kereste kenyerét, és közben írt – jiddisül, héberül, lengyelül és németül – jiddis nyelvtörténeti, zsidó irodalomtörténeti és politikai témákról.

Nahum Sokolow (1859–1936) író és közösségi vezető volt, a héber *Ha-Tsefira*, a jiddis *Der telegraf* és lengyel nyelvű zsidó lapok, többek között az *Izraelita* munkatársa volt. Az első Cionista Kongresszus után a héber nyelvű cionista *Haolam* szerkesztője.

Kettejük vitája 1907 júniusában kezdődött Mieses „A jiddis nyelv védelmében” című írásával, és több héten keresztül folytatódott. A következő álláspontok bontakoztak ki.

Mieses a jiddis nyelv filológiai és nemzeti létjogosultsága mellett érvelt. Úgy vélte, a jiddis nyelv fejlődése semmivel sem alávalóbb, mint a neolatin nyelveké vagy az angolé. A „zsargon” ellen folytatott harc gyökerét a látens antiszemitizmusban és a zsidó öngyűlöletben látta. Felfogása szerint a jiddis nyelv a zsidó nemzeti karakter egyik kifejeződése. Csak a nemzeti nyelv tudja megóvni a zsidó népet az asszimilációtól. A világ 11 milliós zsidósága közül 8 millióan beszélnek jiddisül, 2 millióan teljesen asszimiláltak, és nem tudnak sem héberül, sem jiddisül, és a maradék 1 millió más zsidó nyelveken beszél. A belga nép egysége sem

szerved csorbát a kétnyelvűségtől, miért kéne hát a zsidó népnek nyelvi egységessé lennie? (Itt Mieses másik nyelvként a latinra utal, nem a héberre – Sz. V.)

Sokolow beismerte, hogy jiddisül többen beszélnek, mint héberül, de szerinte a jiddisnek, a héberrel ellentétben, nincsen történelmi gyökere. A héber nyelv a héber nép „életfája”, jelenlegi sajnálatos állapota kizárólag a zsidóság bűne. A jiddis nyelvet ne hívjuk „zsargon”-nak – javasolta – mert nem az, hanem önálló nyelv, de ne is hívjuk „jiddis”-nek (jiddisül a „jiddis” szó „zsidó”-t jelent – Sz. V.), mert nem ez az egyetlen zsidó nyelv – ott van például a ladino is, és számos más zsidó nyelv. Hívjuk inkább judeo-németnek/zsidó-németnek. A világ egész zsidóságát azonban egyedül a héber nyelv köti össze, még ha sokan nem is tudnak héberül.

A vitákban rendszeresen keveredtek az elméleti és gyakorlati szempontok. Érdekes, hogy nem beszéltek külön az óhéberéről, a szent nyelvről (*loshn koydesh/lashon kodesh*), és a modern héberéről. Csak arról vitatkoztak, hogy mi legyen a zsidó nép egyetlen *beszélt* nyelve.

Ma, a soá és Izrael Állam megalapítása után a héber-jiddis vita tárgya és téje egészen más, mint azelőtt. Bár a zsidó állam hivatalos beszélt nyelve a héber, a világon a legtöbb zsidó anyanyelve manapság mégis az angol. Egy kisebb, azonosítható csoport, a *haredi* zsidók jiddis anyanyelven nevelik gyermekeiket. Ők azonban nem vesznek részt az újságok hasábjain és judaisztikai konferenciák alkalmával a folyosón és a büfében kirobbanó nyelvi vitában.

A mai vita tárgya igen gyakran, mint Dovid Katz és Philologos vitája esetében is, egyrészt a jiddis egykori történeti szerepe, másrészt mai állapota.

Szabó Vera

le minden vallással kapcsolatos kifejezést. Ami maradt, igazából nem is jiddis volt már, csak egy héber betűkkel leírt szovjet nyelv. De a szovjetunióbeli zsidó kultúra megadta magát ennek a tendenciának, a zsidó vezetők pedig, akár jiddisül írtak, akár oroszul, mindebben részt vettek. Ez közismert tény. Fontos

írók és vezető kulturális személyiségek működtek közre ebben a borzalmas kampányban. Amint tudjuk, legtöbbször később meggyilkolták, most pedig mártírként tartjuk őket számon. A forradalmi mozgalom képviselői közül sokan úgy gondolták, hogy minden nemzetnek megvan a maga nyelve – a zsidóké a jiddis. Ez a nézet az én szememben a forradalom előtti jiddisizmus teljes perverzciója. Az 1920-as években még sok szovjet jiddis író produkált igazi remekműveket. Aztán ennek hirtelen vége szakad, és véleményem szerint még a legjobb írók is, mint **Moyshé Kulbak**³ vagy **Der Nis-ter**⁴, elindulnak lefelé a lejtőn, beállnak a pártvonalba. Olyan embe-kről van itt szó, akik az 1920-as években telepedtek át a Szovjetunióba, óriási reményekkel és álmokkal. Tudjuk, milyen tragikus vég lett osztályrészünk.

Utópisztikus mozgalom

PHILOLOGOS: A jiddisizmus és a baloldali forradalmi ideológia összekapcsolódása azonban már jóval az orosz forradalom előtt kezdődött.
KATZ PROFESSZOR: Igen, éppúgy, mint a cionizmusé – mindhárom forradalmi utópisztikus mozgalom...

PHILOLOGOS: Úgy van. Akkor tehát nem pusztán arról van szó, hogy Orosz-

országban a forradalom felkarolta a jiddisizmust. A forradalmárok között már korábban, 1917 előtt is volt egy jiddisista származású, akik a forradalomtól többek között saját nyelvi célkitűzésük megvalósulását is várták. Ez volt a Bund.

KATZ PROFESSZOR: De hiszen a Bund mindig is erő-

ta a zsidó vallási és kulturális élet ellenőrzése volt, helyesebben mondván a párt és a forradalom céljainak a megvalósítása a zsidó közösségben. A Jevszekcijában ott ült sok jiddisista, illetve a Bund korábbi tagjai. Ők a héber nyelvvel és a tradicionális zsidó étellel szemben gyakran még radikálisabban viselkedtek, mint maguk a kommunisták.

KATZ PROFESSZOR: Ebben a kérdésben nincs köztünk lényeges véleménykülönbség, csak talán a pszichés aspektus terén, nevezetesen hogy az embereket kényszerítették, fenyegették, és agymosást hajtottak végre rajtuk. A jiddis ellen vívott harc egyik finom, de igen hatásos fegyvere manapság éppen az, hogy a jiddist és a jiddisizmust e sötét szovjet évekkel azonosítják.

ROSEN: Akkor hát a szovjet periódus kérdésében nincs vita önök között – áttérhetünk más témákra.

Jiddis vs. héber

PHILOLOGOS: A héber és a jiddis harca lezárult – egyszerűen azért, mert az egyik fél megnyerte a harcot, a másik pedig elvesztette.

ROSEN: Egyetért ezzel?

KATZ PROFESSZOR: Izrael Állam területén természetesen igen. De a diaszporában élő zsidóknak nem héber az anyanyelve, kivéve azokat, akik Izraelben születtek. A héber győzelme tehát csak bizonyos korlátok között igaz.

PHILOLOGOS: A jiddisisták és a hebraisták közti harc túlmutatott a nyelvi kérdésen. Valójában a zsidó nép történelmének és jelenének különböző értelmezéséről és ebből következően a jövőre vonatkozó elképzelésekről volt szó. Szerintem azonban – és ebben talán nem értünk egyet –, nem csak a zsidóság két különböző csoportja képzelte el a másképp jövőjét – mert az egyik csoportnak igaza volt, a másik pedig fatálisan tévedett. A hebraisták

pusztulás feltámadás

sen antikommunista volt, az ma is.

PHILOLOGOS: A Bund 1921-ben önmagát feloszlata beolvadt a Kommunista Pártba.

KATZ PROFESSZOR: Ez már a Szovjetunióban történt, ahol magát **Esther Frumkint**⁵ is félrevezették...

PHILOLOGOS: Esther Frumkin a Jevszekcija tagja volt. Amikor a bolsevikok hatalomra jutottak, első dolguk volt a Jevszekcija felállítás, melynek felada-

és a cionisták helyesen értelmezték a zsidó történelmet, a jiddisisták pedig, minden jó szándék ellenére, rosszul. És a győztes tábor bizonyára könnyebben lehetne nagylelkű a vesztesel, ha az belátná végre tragikus tévedését és azt, hogy nem ok nélkül vesztett.

KATZ PROFESSZOR: Már megint összekeveri a jiddist és a jiddisizmus egyik ágát. Az a rengeteg gyönyörű jiddis regény, novella és vers jiddis irodalom vagy jiddisizmus?

PHILOGOGOS: Jiddis irodalom.

KATZ PROFESSZOR: Ha ön szerint a diaszpórának nincs jövője, akkor ebben nem értünk egyet.

PHILOGOGOS: Ma már a diaszpóra jövőjének kérdése nem függ össze a jiddis körüli vitával. Még ha van is jövője a diaszpórának, a jiddisnek abban bizonyosan nem lesz túl nagy szerepe. A jiddis irodalom tényleg hatalmas és gyönyörű, az irodalom és a zsidó kultúra szerelmesei büszkék lehetnek rá. De igen sok jiddis író mégsem volt jiddisista, sőt, többen kimondottan ellenezték ezt az ideológiát. **Sólem Áléchem, Mendele, I. B. Singer** vagy **Chaim Grade** – egyikük sem tartozott a jiddisisták közé. Szerették a jiddis nyelvet, jiddisül írtak, de a jiddisizmus eszméjével nem értettek egyet.

KATZ PROFESSZOR: Ebben is teljesen egyetértünk, de próbálja meg egy kicsit máshova tenni a hangsúlyokat. Számomra nagyon is örvendetes, hogy a legtöbb jiddis író nem osztotta azt az anticionista nézetet, amit ön jiddisizmusnak nevezett el. A jiddis írókat olvasva találkozhatunk mindenféle politikai nézettel. Akit nem érdekel a politikátörténet, annak ez érdektelen lesz, és csak a nagyszerű könyveket látja majd. Lehet, hogy önnek a jiddisizmus fogalma egészen mást jelent, mint nekem. Nekem ez a jiddis nyelv szeretete jelent és fenntartásának vágyát.

PHILOGOGOS: Azt hiszem, lebecsüli a jiddisizmus történeti jelentőségét a zsidó életben... A jiddisizmus és a baloldali forradalmi mozgalmak viszonya olyan kérdés, melyben az önvizsgálat a mai napig sem történt meg.

Önvizsgálat

KATZ PROFESSZOR: Ami azt illeti, önvizsgálatot eddig egyik fél sem tartott. Szerintem a jiddisizmus és a cionizmus egyaránt úgy jött létre, hogy egy kultúra ősi illetve modern aspektusait XIX. századi modellekre alkalmazták, legyen az

nacionalizmus vagy pluralizmus. Önnel ellentétben én óriási teljesítménynek tartom, hogy Kelet-Európában létrejöttek különböző jiddis iskolarendszerek. És nem hibáztatom a jiddisistákat azért, hogy nem látták előre a holocaustot. Számomra a nyelvi vita arról is szól, hogy egy pluralista rendszer lesz-e az uralkodó, vagy egy olyan, mely csak egyetlen nyelvet engedélyez, és látens módon a másik halálát kívánja. A cionisták a mai napig sem mérték fel a veszteséget, nem szembesültek azzal, hogy valójában nyelvgyilkosság történt.

PHILOGOGOS: Nyelvgyilkosság? A jiddis magától is kipusztult volna.

KATZ PROFESSZOR: Hát ebben ismét nem értünk egyet.

PHILOGOGOS: Ne beszéljünk a jiddis haláláról, mert Dovid Katznek igaza van – manapság még mindig több százezer ember beszél jiddisül a világon. Igen nagy százalékuk a gyerekeit is jiddisül neveli, tehát bármi legyen is a jiddis hosszú távú prognózisa, az elkövetkező 50–100 évben még valóban nem fenyegeti a kihalás veszélye.

Csakhogy, bár nincsenek pontos statisztikai adatok arról, mi történt a jiddissel a II. világháború előtt Kelet-Európában, az biztos, hogy a jiddis anyanyelvű zsidók száma gyorsan csökkent. A lengyelországi és romániai zsidóság, talán az ortodoxia kivételével, lassan asszimilálódott volna nyelvileg, ahogy az Amerikában történt, holocaust nélkül. A Szovjetunióról most ne is beszéljünk, hiszen ott totalitáriánus erőhatalma alatt állt a nyelvi fejlődés. Semmi kétségem afelől, hogy ha nem lett volna holocaust és ma Lengyelországban 2 millió zsidó élne, akkor az 50–60 év alattiak közül szinte senkinek sem lenne jiddis az anyanyelve, és 30–40 éven belül a jiddis teljesen eltűnne a nem vallásos zsidók köréből. Ebben az értelemben nem a holocaust pecsételte meg e nyelv sorsát Kelet-Európában.

KATZ PROFESSZOR: Ezzel egyáltalán nem értek egyet. 1939-ben Kelet-Európában a vidéki zsidóság közel 100%-ának jiddis volt az anyanyelve. A nagyvárosokban, Varsóban, Vlnában és másutt persze éltek asszimilált zsidó csoportok is. Az, hogy ön a jiddist holocaust nélkül is halálra ítélnék tartja, holott a demográfiai adatok ennek elmentmondanak, szintén a politikai ideológia által befolyásolt gondolkodás következménye.

PHILOGOGOS: Általános folyamatról

van szó, mely a világon mindenütt megtörtént. Vegyük példának Argentínát, ahol fejlett jiddis iskolarendszer és sajgó volt, és a jiddisisták keményen harcoltak érte. Ma Argentínában a zsidó fiatalok ugyanúgy nem tudnak jiddisül, mint Amerikában. És ugyanez történt a judeo-olasz vagy a judeo-spanyol nyelvvel Olaszországban illetve Törökországban. Mellesleg **Ahad Ha-Am**⁶ már 1902-ben – öt évvel az 1897-es orosz népszámlálás után, mely kimutatta, hogy a zsidók 97%-ának jiddis az anyanyelve, arról beszélt, hogy a jiddis néhány generáció múlva el fog tűnni...

KATZ PROFESSZOR: Ahad Ha-Am csak egyike azoknak, akik az elmúlt évszázadok során többször is megjósolták a jiddis halálát. Ha azonban a demográfia adatokat is figyelembe véve vizsgáljuk meg a kérdést, azt mondhatjuk, hogy a jiddis még vagy ezer évig nyugodtan virágozhatott volna Kelet-Európában, ha nem is a zsidóság minden rétegének ajkán. Ne feledjük: 8 millió zsidónak jiddis volt az anyanyelve.

1 millió jiddisül beszélő?

ROSEN: Ön szerint száz év múlva 1 millióan fognak jiddisül beszélni a földön?

KATZ PROFESSZOR: Strassbourgi kolégaim egy, az Európa Tanács által támogatott projekt keretében éppen ezt a témát kutatják. Nem tudom megítélni, hogy az ő becslésük mennyire reális. Mint ön is tudja, a haszid közösségekben igen nehéz pontos statisztikai adatokat kapni.

PHILOGOGOS: Attól függ, hogy a haszidok mennyire hagyják majd el a jiddist. Ha ez lassú, sporadikusan most is jelentkező folyamat nem válik általánossá, akkor a jiddis anyanyelvűek száma akár az 1 milliót is meghaladhatja majd.

ROSEN: És a jiddis mint szekuláris vonzerő?

KATZ PROFESSZOR: A jiddis világi változata mély krízisben van. Ennek az az oka, hogy az utolsó, holocaust előtt nevelkedett európai nemzedék, írók, újságírók és tanárok sorra tűnnek el a szemünk elől a 90-es években. Új jiddis írókat és újságokat pedig igen nehéz teremteni, ezt nagyon jól tudom, hiszen én magam is ezen fűzök.

Számos kis csoport van a világon, akik próbálják fenntartani a jiddist, legyenek ezek szentimentális okokból

szerveződő klubok, ahol jiddis dalokat énekelnek, vagy filmeket néznek, vagy olyanok, ahol komolyan foglalkoznak a jiddis irodalommal, az irodalmi nyelvvel. Tömegmozgalomról persze szó sincs. Ami engem illet, ez nekem soha nem is tartozott a céljaim közé. Egyetlen céloom van: a jiddis fenntartani.

PHILOLOGOS: Semmi kifogásom az ellen, hogy a jiddis nyelvet széles körben tanítsák, hogy megőrizték, vagy akár megpróbálják feléleszteni. Csak két dolog ellen tiltakozom. Az egyik az, hogy mindez ne történjen a héber rovására. Szerintem a héber sokkal fontosabb a zsidó kultúrához való kötődés szempontjából. A másik pedig az, hogy ma Amerikában szekuláris zsidó családok valamiféle szentimentális okból ne neveljenek jiddis anyanyelvű gyerekeket. Ez szerintem a gyermekek társadalmi kínzásával egyenlő.

KATZ PROFESSZOR: Ugyan kérem! Már maga a gondolat, hogy a jiddis bárki is a héber rovására akamá vagy tudná tanítani, abszurd. Ha két szülő New Yorkban vagy akár Tel Avivban elhatározza, hogy jiddisül akarja felnevelni gyermekét, az ma semmilyen módon nem veszélyezteti a hébert.

ROSEN: Nem lehet, hogy az igazi vesztést nem a héber vagy a jiddis jelenti, hanem az angol? Elképzelhető, hogy az angol nyelv valahogy magába szívja a zsidó kultúra bizonyos aspektusait?

KATZ PROFESSZOR: Bizonyos mértékig igen, de szerintem minden nyelv pótolhatatlan, minden nyelvnek van egy karaktere, szelleme, amit más nyelveken nem lehet közvetíteni. Tragikus lenne, ha az askenázi zsidóság ezeréves nyelve eltűnne. Én boldog vagyok, hogy legalább kis szigetek próbálják valahogy megőrizni.

PHILOLOGOS: Először is egymillió potenciális, jiddis anyanyelvű egyénről van szó...

KATZ PROFESSZOR: Azok a haszidok.

PHILOLOGOS: Így van. Tehát a jiddis így is, úgy is még sokáig fenn fog maradni. A haszidok persze nem olvasnak jiddis irodalmat. Néha arra gondolok, vajon hányan olvasnak világi jiddis könyveket titokban.

Világi jövő

ROSEN: Elképzelhető, hogy ők valamiféle világi jiddis kultúra forrásai lesznek?

KATZ PROFESSZOR: **Hillel Halkin**⁷ egy mondata mindig is foglalkoztatott. A „Levelek egy amerikai zsidó barátomnak” c. könyvében azt írja, hogy a zsidó történelmet tekinthetjük egy állandó vallásos közösség történetének, melyből időnként vulkányszerűen kirobbannak a világi kreativitás hullámai.

ROSEN: Írnak a haszidok verseket?

KATZ PROFESSZOR: Nekem személy szerint vannak olyan szatmári haszid ismerőseim Londonban, akik titokban írnak szépirodalmat. A nevüket nem szívesen adnám ki. Nagyon izgalmasnak tartom, hogy ilyesmi is történik.

PHILOLOGOS: No és ezek a barátai, akik titokban írnak, olvasnak is jiddis szépirodalmat? Sölem Áléchem vagy **Perets** műveit?

KATZ PROFESSZOR: Tudomásom szerint csak Singert.

PHILOLOGOS: Persze, mert Singernél van a legtöbb szex.

KATZ PROFESSZOR: Lehetséges. Mellesleg én mindössze négy emberről beszélek. Nem akamám azt a benyomást kelteni, mintha tömegekről lenne szó.

PHILOLOGOS: Három már tömeg, négy pedig már mozgalom!

Szabó Vera fordítása

Jegyzetek

¹ Első Csernovici Jiddis Nyelvi Konferencia, 1908 (Lásd: Háttér a héber és a jiddis harcáról, In: Szombat, 1996. május)

² Bove bukh: 16. századi olasz románc jiddis változata, szerzője Elija Bahur

³ Moyshe Kulbak: (1896-1940) jiddis író, szül. Szmorgonban, Vilna mellett. Minszkben tanító a jiddis általános iskolában, majd Berlinbe megy, az egyetemre, ahová azonban némettudás hiányában nem iratkozhat be. 1929-ben tér vissza a Szovjetunióba. Eleinte Ahad Ha-Am hatása alatt héberül ír, később jiddisül. Versei és drámái mellett legfontosabb művei a *Moshiakh ben Ephrayim*, a *Zelmenyaner* és a *Muntik* c. regények.

⁴ Der Nister: Pinkhes Kahanovitsh (1884-1950) írói álneve, a szó jelentése „a rejtőzködő”. Sz. Berdicevben. Művei, elsősorban a *Di mishpokhe Mashber* c. nagy családregénye és szimbolista novellái erős kabbalisztikus hatást mutatnak.

⁵ Esther Frumkin: a Bund egyik vezetője, annak küldötte a Csernovici Konferencián, később a Jevszekicija tagja. A Jevszekiciját [„zsidó részleg”] a Kommunista Párt a zsidókkal kapcsolatos ideológiai harc lefolytatására hozta létre.

⁶ Ahad Ha-Am: Asher Ginzberg (1856-1927) írói álneve. Cionista vezető, gondolkodó

⁷ Hillel Halkin: amerikai író, újságíró, jiddis fordító.

Hírvilág

VARSO: A lengyel parlament

február 20-án döntött arról, hogy a II. világháborúban elrabolt közösségi ingatlanokat szolgáltat vissza a lengyel zsidó közösségnek. Az elorzott magántulajdonról egy következő törvényben döntenek majd.

KAIRÓ: Az *Al Ahram* című vezető egyiptomi lap formálisan elnézést kért azért a híréért, amely szerint Izraelben 305 palesztin gyereket szándékosan AIDS-vírussal injekcióztak be. Az egyiptomi sajtó történetében ez volt az első alkalom, hogy cáfoltak egy Izrael-ellenes állítást.

PÁRIZS: El sem kezdett kárpótlás Franciaország 1940 júniusában tette le a fegyvert, s attól kezdve a háború végéig mind a németek által megszállt országországokban, mind a bábkormány fennhatósága alatt - különböző kegyetlenséggel - de egyaránt pusztították, fosztogatták a zsidókat. A múlt hónapban, a Zsidó Szervezetek Tanácsának, az OJF évi közgyűlésén részt vett **Alain Juppé** miniszterelnök, aki a heves bírálatok hatására közölte, hogy a közeljövőben állami bizottságot hoznak létre a zsidókat ért anyagi károk felmérésére. A résztvevők a bejelentést kétkedve fogadták, ugyanis már a múlt évben született egy bírói határozat, mely szerint az állami múzeumokban található, a háború éveiben a Vichy kormány által a zsidóktól elkobozott kétezer műtárgy tulajdonosát illetve örökösét fel kell kutatni. Ezt azonban a múzeumok adminisztratív igazgatója mind a mai napig nem hajtotta végre.

AMAN: Tüntetés Izrael ellen

Négyezer jordániai tiltakozott az ország fővárosában az első izraeli kereskedelmi vásár ellen. Az iszlám fundamentalista eszmék által mozgott tömeg ŃJordánia nem a cionisták hídja az arab világban! feliratú transzparenseket lengetett és összeütközött a kivezényelt rendőrökkel. A meghívott kétszáz izraeli cégből csak hetven volt jelen - mivel tartottak a támadástól.

1996

tavasán az ELTE Kulturális antropológus hallgatói közül néhányan a kelet-európai zsidó kultúrával foglalkozó tanárnunk, **Rékai Miklós** vezetésével létrehoztunk egy olyan kutatóműhelyt, amelyben a zsidó kultúra közös tanulmányozását a zsidó élet mélyebb megértését tűztük ki célul magunk elé. Niszán hó 8-án ültünk össze először a Néprajzi Múzeumban

Őszintén beszélgettünk, ki miért vállalja ezt a saját életünket is erősen befolyásoló „témát”: hogyan jöhet létre lehetséges és lehetőleg szerencsés nász a tudományos elkötelezettség és a személyes sorskeresés között.

Az Úr mosolyog ezen, és elküldi hozzánk **Weinreb Jenőt** – egyszer csak betoppan, kezét szorít velünk, és feltesz egy kérdést: „Ha egy szerencsétlenség folytán két túlélőnk van; egy felnőtt és egy gyerek; melyiket mentjük meg; ha csak az egyik túlélését engedi a Kifürkészhetetlen.

– A gyereket – válaszoljuk.

– Az igazi istenfélő – mondja Jenő bácsi – nem tud válaszolni; bár az emberek kilencven százaléka a gyereket mentené meg.

Így a Talmud; hát persze; Jenő bácsi jesiva búher volt.

Egyébként Jenő bácsi Miklós egyik legfontosabb munkácsi adatközlője és segítője

Niszán 8-a van; 14-én a világon mindenhol, így Munkácson is „szájdernacht” lesz; jön a zsidó húsvét, a Pészach.

Miklós nem tud menni. – Nem lehetne, ha esetleg mi? – kérdezzük izgatottan **Csanády Mártonnal**.

– Nagyon örvendek.

És tíz percen belül mindent letárgyalunk: van szoba, három pár cipő, imakönyv és tálesz az ágyneműtartóban. Szívünk a torkunkban. Fejest a mélyvízbe! Három nap múlva indulunk!

A vonat 5-6 óra alatt a határra ér, ám a határon órákat veszteglünk; az ukránok elveszik az útlevelünket; – Nincs meghívó; se hivatalos kiküldetésről szóló levél. De ha fizetünk 10 dollárt – 3 napra maradhatunk – a pészachot otthon kell befejeznünk.

Az első nap

Délután érünk Munkácsra; a Jenő bácsi által megadott címre igyekszünk; csöngetünk. Senki ... Bolyongunk az ismeretlen városban. Miklós által mega-

dott címekre próbálunk eljutni. Nincsenek otthon, vagy már nem laknak ott; és nemsokára feljönnek a csillagok; Niszán 14-e van! – kezdődik a széder este. Végül a postán megmondják merre van az új, a működő zsinagóga. És ekkor (láss!) két alacsony, kalapos, öregember jön velünk szembe; magyarul beszélgetnek, elmennek mellettünk.

– Utánuk menjek? – kérdezi Marci.

– Menj csak! – lihegem, teljesen elgyötörtén.

Hátrafordulok – beszélgetnek –, odamegyek; bemutatkozom.

– Á! Pesti zsidó fiúk? Miklós? Miklós-kat ismerem!

Miklós által megadott címeiket, neveket sorolunk föl: – Hindu; őt okvetlenül fel kell keresnünk; de a címére sajnos nem emlékezett Miklós pontosan.

– Hindu csak egy van – mondja egyikük –, a feleségem. Jakubovics Samu pedig én vagyok; Hindu a feleségem – ismétli. – Jöjjenek hozzánk, leteszik a csomagokat, átöltöznek, aztán kezdődik az imádkozás, a többit majd meglátjuk. Van maguknál kapedli? Voltak már szájder estén?

Hindu alig várva meg a bemutatást; szinte a nyakunkba ugrik – Izraeliták? Miklós nem jött? Persze, hogy itt fognak

PAPP RICHÁRD

Pészach Munkácson

Pészachi ajándék” – a pászka Magyarországról való

aludni! Bár jön a fiam a családjával ... az öreggel és velem egy szobában fog-nak aludni; van két kinyithatós ágyam. Kérnek kávét?

Samu bácsi rögtön indul vissza a templomba, hisz ő a gabe, „a rabbi helyettese” – ahogy ő mondja.

A konyhában leülünk Hinduval; dől belőle a szó:

Pesten nem tartják már a hitet... Régen ő főzött a közös széder estére, már nem; mert összeveszett az egyik asszonnyal... Most keresztények készítik az ünnepi ételt, a rabbi felesége ügyel rájuk... A rabbinak tizenvalahány gyermeke van, harmincnál több unokája, és nem tudom, hány dédunokája... Ehhez „ért” a legjobban... Egyébként ötven év körül van... ő (Hindu) nem jár el a templomba. Várja vissza onnan Samu bácsit... Jön a fia, a feleségével (aki goj; orosz) és a két kincessel, a lányunokákkal; ők otthon fognak szájderolni...

Megmosakszunk, felöltözünk – fehér ing, mellény, fekete nadrág, cipő, felöltő, kalap és kapedli.

És az imakönyvnek álcázott **Jólesz** könyv (*Hitéleti kislexikon*) – az imakönyvek Jenő bácsi ágyneműtartójában vannak!

– *Úgy néztek ki, mint az igazi jesíva búherek – főleg ez a kicsi!* – nevet ki Hindu; de a szeme csillog.

– *Vigyünk-e fényképezőgépet?* – kérdezi belőlünk az antropológus.

– *Vigyetek* – mondja Hindu –, *de vigyázza fényképezetek, mert a rabbi, ha meglátja nálatok, a fületeknél fogva dob ki, volt már erre példa.*

Hiszen ünnep van – nem lehet fényt gyűjtani (lásd: vaku). Emellett pedig tavaly, Amerikából jött emberek fényképeket készítettek a zsinagógában, hogy azokkal gyűjtsenek pénzt a hitközség megsegítésére, ám amikor a rabbi kiutazott Amerikába, hogy felvegye ezt a segílyt, a „fényképészeknek” hült helyét sem találta. Konklúzió: csak hétköznap lehetne fényképezni, de akkor sem szabad, mert a fényképészek rablók.

Ahogy a kapun kilépünk, az első részeg szitkokat kezd ránk szómi, és ezek a szitkok a ruhánknak, a könyvünknek a hónunk alatt, és a kalapunknak szólnak...

Óh, régi Munkács! Amikor még a gyűlölet szagát nem érezted! (Ugyan voltak-e egyáltalán ilyen idők?)

– *Bocher, tov!* – fogadnak a zsinagóga előtt. Felmegyünk az imaterembe. Samu bácsi elénk jön. Ha fényképezni akarunk, ülünk oldalt, talán sikerülni fog.

Nem sikerülhetett: =

– *Tiszteljenek meg minket azzal* – mondja két öreg magyarul –, *hogy az első sorba fáradsz. – Pestről?*

Megérkezik a rabbi. Magas, erős ember, hatalmas orr, pajesz, strájmli, kaftán. Észrevesz minket:

– *Honnan jöttetek? Budapestről. Hm. Zsidók?*

– *Zsidók.*

Bólint. Elmegy. A paramétereket tudja, ennyi elég. Sokan jöttek Beregszászról is. „Izrael él és gyarapodik.”

A férfiak és hátul, a függöny mögött a nők is elcsendesednek; kezdődik az imádkozás.

A rabbit ketten segítik. Samu bácsi helyett most a rabbi veje segítkezik; szintén hászid és egy orosz ember, aki beszél jiddisül, és tud héberül is; ő az egész estén tolmácsolja az ünnepet, a zsinagóga 95 százalékának; akik csak oroszul és/vagy ukránul beszélnek, és csak nemrég „tértek vissza”. Furcsa átélni, hogy az „oroszok” nagyobb zavar-

ban vannak az imádkozás és a későbbi vacsora alatt is, mint az igencsak megilletődött két pesti... Az öreg „magyar – zsidók” azok, akik a közösség imáját irányítják; csak ők tudnak héberül, ők értik és tudják egyedül követni helyesen a rítus mozzanatait. A többiek őket keresik a szemükkel, őket utánozzák. Ők pedig tisztában vannak „feladatukkal” – segítenek az „oroszoknak” az imádkozás alatt. Lapoznak nekik az imakönyvben, és előre énekelnek, amikor kell.

A zsinagóga szegényes, de minden berendezés megvan, a padok, a tórtartók, a szekrény, a menóra stb.

Az imádkozás után összeismerkedünk az összes öreg magyar-zsidóval; a találkozás meleg, baráti; mintha már jártunk volna itt, és most újra visszajönnénk hozzájuk. Lemegyünk a templom végén kialakított ebédlőbe, hogy megüljük a széder estét. Mi az öregekkel együtt ülünk le.

A rabbi és a hászidok

A főasztalnál ült a rabbi a családjával, a Hitközség mostani elnöke és az izraeli kulturális attasé, Kijevből.

A rabbi debreceni származású; hat-éves volt, amikor alijáztak, 1938-ban. Családjá soha nem látogatott Magyarországra. Jesívában tanult, majd eldöntötte, hogy Ukrajnába jön, és Kárpátalján rabbiként fog működni. Teljesen jogosan úgy vélte, hogy arról a helyről ahonnan 1968-ban alijáztak az utolsó „kaftanosok”, nem tűnhetett el nyomtalanul a hászidizmus. Így Kijevbe utazott és fizi-

A rabbi a közös széderestén

A rabbi, a veje és a volt hitközségi elnök: Bumi bácsi

ka-kémia tanár lett. Ekkor találkozott elgondolása a munkácsi zsidók érdekével: Jenő bácsi és Bumi bácsi elhívták rabbinak Munkácsra. Azon fáradoztak, hogy Munkácson újra épüljön föl a „zsidó élet”. Habár minjában mindig volt, ahhoz, hogy a vallásos élet kiteljesedjen, szükségük volt **Hoffmannra**. Ő az egyetlen rabbi Kárpátalján.

A rabbi, a haszidizmus felélesztésén (is) fáradozik. De ezzel sem az öreg „magyarok” sem az „oroszkok” nem tudnak azonosulni, fiatalok pedig egészen kevesen vannak, gyermekek sem sokan; így jesiva felállítása várat magára.

A „magyar-zsidók” viszonya a rabbihoz ellentmondásos. Nem egyezik a véleményük számos kényes kérdésben: a rabbi „fanatikus”, egyetért **Rabin** meggyilkolásával is. Az öregek ezt nem értik: „hisz ott van a parancs: ne ölj!” Azt mesélik, hogy a rabbi sokszor cionistának bélyegzi őket, ők viszont magát a haszidizmust bírálják: csak az imádkozásból nem lehet megélni – élni.

Elismerik a rabbi érdemeit, szociális tevékenységét és teherbírását – minden nap ingyen ételt ad a rászorulóknak a hitközségi konyhán, a betegeknek az ételt autón szállítja ki. A családoknak ünnepen krumplit, maceszt, tojást és egyebeket küld, s hogy ezek anyagi fedezete meglegyen, pénzért futkos az USA-ba, Izraelbe, Budapestre. Felesége ellenőrzi a konyhát és a gyerekeket, az „oroszk”, „ukrán” zsidó felnőt-

teket Samu bácsi segítségével tanítja héberre és imádkozásra. A rabbi és családja külön étkezik, és elkülönül a közösségtől; a közösségtől, ami még sokáig egymástól elkülönülő csoportból fog állni.

Az „oroszkok”

A közösség nagy többségét az orosz-ukrán zsidók teszik ki. Nagy részük középkorú, de szép számmal találunk közöttük fiatal felnőtteket, tizenéveseket és gyermekeket is. Néhány éve járnak csak el a zsinagógába – az indítékek különbözőek. Vannak, akik Izraelbe készülnek; a gyökérkeresés, az „üresség” betöltése is okként szerepel; ha nem is oldja meg, de enyhíti „zsidóságuk” a szegénységet. Mint említettem, a rabbi ingyenkonyhával segíti a közösség tagjait, emellett havi 20 dollárt fizet annak, aki eljár a zsinagógába ... A három indok sokszor együtt is érvényes, és más okok is erősíthetik zsidóságukat.

Mind a zsinagógában, mind utána a széder esti közös vacsorán feszélyezetten viselkedtek. Bizonyára azért, mert nem ismerték a rítus szabályait, nem tudtak imádkozni, bár segítette őket a *Haggáda* orosz magyarázatokkal, fordítással kísért (a Tóra és az imakönyv is ilyen) „műsorfüzete”. A rabbi jiddis nyelvű *Haggáda* mondását is lefordították oroszra. Az őshonos munkácsiakat figyelték és utánozták. Például a tradíciót betartva csak a mi asztalunknál ülők itták ki a kehelyből a „bort” (pészachra készült szőlőlé volt Izraelből, ugyanis tavaly néhányan berúgtak) – mások csak belekortyoltak.

A tolmácsolás az estet rendkívül megnyújtotta, ami ellen, akik értették a jiddist és az oroszot is, berzenkedtek,

mert idővel unatkozni és fáradni kezdtek.

A magyar-zsidók

Akik a háború előtt születtek, azok otthon jiddisül beszéltek, míg „kint”, a városban magyarul, kétnyelvű lett a kultúrájuk. Akkoriban minden nyolcadik ember zsidó volt; Munkácson a lakosságának majdnem a fele, így a város legnagyobb „felekezetét” tették ki! A soá és az alijázások után 6-7 család maradt ... Ők a zsidó kultúra és hagyomány továbbélésének reprezentánsai, elengedhetetlen résztvevői és alakítói ennek a „revivalnek” is; hiszen tudásuk a mára kibővült közösség számára alapvető, ismereteik átadása nélkül a zsidó kultúra gyakorlása lehetetlen lenne a megújult közösség számára.

A második nap

A reggeli imádkozás után már enni sem tudtunk, szállásunkra visszamenni sem, annyi „azonnali” meghívást kaptunk...

Elsőként egy intelligens és világlátott úriemberhez, Hersi bácsihoz mentünk; egy régi albumot lapozgatva mesélt a régi Munkácsról; az „aranykorról” és utazásairól is. (Bejárta a világot, ahol sok ismerőse van – Amerikában, Izraelben, Magyarországon – „természetesen mind munkácsi”.)

Beszélt két feleségéről is; első feleségével súlyos tragédia történt a háborúban, még ma is él, közös gyerekeik is elmentek már, mégis miatta marad ott-hon Hersi bácsi. Második felesége keresztény, de reggelente ő sürgeti: „El fogsz késni a templomból”...

Később Bumi bácsi hívott minket. A munkatáborból visszatérve kóser kony-

Széder a Jakubovits családnál

hát nyitott, azóta is szervezi a zsidó életet. Ma gyerekeket próbál Izraelbe, illetve valamelyik budapesti zsidó iskolába vitetni...

Bejártuk vele Munkács régi zsinagógáit. A háború előtt 16 ilyen működött, és több mint 20 imaház állt! Mára az egyikből áruház lett, a többi vagy eltűnt, vagy katonai célokra használják. A csodarabbi, Spira Lázár egykori imaháza is katonai területen fekszik, ennek ellenére bementünk, s láttuk, áll még majdnem minden épület: a volt jesiva, az egyik imaház, sőt a rabbi kétszintes háza is.

Nem sokat nézelődhattunk, mert egy ukrán katona érkezett, sietve kitessékelni minket.

Bumi bácsi így mesélt **Spira** rabbiról: „Igazi csodarabbi volt” – kezdte –, aki Munkácsot, a világháború kitérősekor megáldotta, és egy bomba sem hullt a városra. A másik csoda: – Mikor elvették az egyik zsinagógát, a rabbi így szólt: aki az Isten Házáat megbecslelni, azon bosszút áll az Úr. Úgy is lett, a zsinagógából átalakított bolt és raktár leégett. (Azt már más mondta el, hogy fél évszázaddal ezelőtti újjáépítése óta boltként üzemelt.)

– A rebbe gyógyított is. Egy halálos beteg, mielőtt behívták a kórházba, elment a rabbihoz, aki azt mondta, ne menjen el. Néhány napra rá visszanyerte egészségét.

Bumi bácsival a temetőbe is ki akartunk menni; de a többivel együtt a zsidó sírokat is a város szélére vitték; mert a régi temető helyére egy buszpályaudvart építettek. Az új temető pedig nyolc kilométerre volt; nem lehetett nekivágni.

Samu bácsival este a zsinagógába menet, 15–16 éves suhancok ránk kiáltottak: „Heil Hitler!” Elrontották egy jó időre a kedvünket. (Hindu néni szerint

meg kellett volna verni őket. „Gyáva népnek nincs hazája” – pirított ránk. Samu bácsi és mi ehelyett úgy tettünk, mintha nem hallottuk volna.

A zsinagóga előtt „elosztottunk” három *Szombat* újságot; amelyet nem ismertek, és ami kézről kézre fog jámni.

Imádkozás után elindultunk Samu bácsiékhoz a második széder estére.

A családi széder

Megismerkedtünk a családdal; amiről egy külön regényt lehetne írni: Hindu néniék fiukkal, Szásával magyarul és jiddisül beszélnek. Szása orosz iskolába járt, orosz lányt vett feleségül, akivel oroszul beszél. Szása az ünnepeket mindig megtartja szüleinél feleségével és két kislányával. A kislányokkal a nagyszülei mindig magyarul beszélnek, akik ezt értik, de már oroszul válaszolnak, pedig ukrán iskolába járnak! Az orosz nyelvű iskolát megszüntették. Az egész család alijázhatott volna, de a menyük miatt (aki nem akarta beteg anyját itt hagyni) nem tudtak.

Samu bácsi olvasta a *Haggádát*; a gyerekek figyeltek, és csivítelve élvezték az ünnepet. A rítusban előírt kérdések mellett újabbakat is tettek föl: *Miért támaszkodik a nagypapa? Miért van a férfiak fején sapkácska? Az eldugott páskát pedig csak dollárért voltak hajlandók visszaadni. Derű és gondtalanság – Isten békéje és nyugalma a házon: aki még nem volt részese széder estének, az valójában a zsidó élet legmélyebb tartalmát sem képes „megérteni”. Samu bácsi elmondja, hogy csak ő tudja hibátlanul olvasni a *Haggádát* a Hitközségből, és emellett értelmezni is tudja a pészáchi legendát:*

– *Mojstét a folyóból egy keresztény pap lánya húzta ki.*

– *Keresztény pap? – kérdezem (Marci bokán rug)*

– *Nem; a leánya – okít Samu bácsi (Hol voltak még a keresztények? Rékai Miklós mondaná erre: „Ez a folklór”)*

Elijahu pohara vörösen áll. Mi lenne ha éppen most lépne be a nyitott ajtón? – villan át rajtam, és mintha megérezné, Hindu néni mesélni kezd egy történetet: Az utcájukban élt egy vagánykodó fiú, aki nagyhangon hirdette, hogy nem hisz a csodákban. Hindu bátyja kigondolta, hogy próbára teszi. Amikor az asztalnál a fiú családja épp illés várható betoppanásánál, a harmadik pohár kiürítésénél tartott, a báty fehér lepedőben beviharzott, a nagyhangú pedig elájult ijedtében...

Kis idő múlva az egyik kislány beront az ajtón egy fehér lepedőben. Nevetünk és nevetünk.... Tehát a leány tényleg érti a magyart.

Az ünnepi este folytatódott tovább, teljes odaadással. Ritka az olyan család már Munkácson, aki otthon tartaná az ünnepeket, azok áthelyeződtek a zsinagógába. Hindu néniék fia és unokái már nem járnak el oda, s az ünnepeket a szülők kedvéért tartják. A széder esték valószínűleg egész életükre szóló élmények maradnak majd, de a tradíció már nem alkotórésze életüknek. Így van ez a többi fiatalnál is (akik egyáltalán itt maradtak a városban), bár szülei, nagyszülei még a „rég Munkács” neveltjei.

A rabbi azt mondta, elég a pohámak több mint a felét meginni. Ez még így is szép mennyiség, mert Samu bácsiéknál a poharak kétdecisek és mindig újra kell azokat tölteni! Így rengeteget beszélgettünk még, örömben, szeretetben, miközben az Úr végig mosolygott.

*

A munkácsi Spira-rabbidinasztiáról szóló cikkünket lásd a Történelem rovatban.

A február végén bekövetkezett helikopterszerencsétlenség hetvenhárom áldozatáról akartunk megemlékezni, de a régi gyászt már elnyomta az újabb: a hét iskolás lányt lemészárló jordániai katona s a tel-avivi kávéházat felrobbantó merénylő eszelős tette. Az alábbi írással – mely hitünk szerint elmond valamit „Izrael lelkéről” – minden áldozatra emlékezni kívánunk.

YOSSI KLEIN HALEVI

Megszégyeníti a halál

Volt áldozat baloldali kibucból és nyugati parti településről, Tel-Avivból és kisvárosból. Voltak köztük ortodoxok (noha nem ultra-ortodoxok) és szekulárisok, orosz bevándorlók, marokkói, kurdisztáni és romániai bevándorlók fiai. Köztük volt Gideon Posner, aki Angliában hagyta családját, hogy az izraeli hadsereg önkéntese lehessen, és köztük volt Gidon Molto, aki Etiópiából menekülve 12 testvérét veszette el a Szudánon át vezető hosszú úton.

A nemzet halottai között ezúttal van két beduin nyomkereső – Hasszin Rahal és Kamel Rahal –, valamint a drúz Fadi Kazamel, aki Bet Dzsann galileai faluból származik – ez a falu, lakosságának arányához mérten, több hősi halottat temetett el, mint bármely más település Izraelben.

A hadsereg egyik rabbija egy tévéinterjúban elcsukló hangon mesélte el, miként közelítették meg a helikopter-roncsokat, hogy „testvéreink holttestét kihozzuk”. A legutóbbi időkre visszaemlékezve nincs olyan esemény – legalábbis mióta az oslói megállapodások két szembenálló félre osztották a nemzetet –, amely többet tett volna azért, hogy emlékeztessen: egy – bár boldogtalan – család vagyunk.

Az elmúlt esztendőket nemzeti tragédiái csak súlyosbították a megosztottságot. Jichak Rabin miniszterelnök meggyilkolása után a baloldal gyilkosságra való felbujtással vádolta a jobboldalt. Aztán jöttek az izraeli buszokat robbantó öngyilkos merényletek,

A listán lassan szaporodtak a nevek. Apránként adagolva, egyszerre hármat vagy négyet közölt a hivatalos tájékoztató. Életünk azokban a napokban a hivatalos tájékoztatókhoz igazodott – rettegve vártuk, hogy egy ismerős név bennünket is a nemzet gyászolójának szűk, belső körébe vonjon.

Az információk lassú adagolása azt a célt szolgálta, hogy az Izrael törté-

netének legsúlyosabb katonai szerencsétlenségében elpusztultak közvetlen hozzátartozói a hadsereg szóvivőjétől tudhassák meg a rossz hírt, és ne a médiából. A lassú tudósítás nyomán azonban alkalmunk nyílt felmérni a veszteség súlyát: az a nemzet, amely minden elesett katonát nevével, minden elpusztított élet részleteit emlékezetébe vési, másképp nem tudta volna felfogni ennyi ember halálát.

melyek után jobbról balra szálltak a vádak: sebezhetővé tették az országot, midőn Arafatra bízták a terror megfékezését.

De most – néhány napra legalább – a neheztelés és szemrehányás abbamaradt. Nem szűnt meg: nincsenek illúzióink az elveszett egységgel kapcsolatban. De megtapasztaltuk a halállal szembeni kollektív megszegyenülést, rá kellett eszmélnünk, hogy politikai és vallásos meggyőződésünknek néha meg kell hátrálnia súlyosabb felismerések előtt.

A rádió és a tévé a gyász hangjait sugározták, ugyanazokat a szomorú héber dalokat, amelyeket a Rabin-gyilkosság és a buszrobbantások után hallhatunk, ám amelyek most kétségbevonhatatlanul mindannyiunkért szóltak. Nem voltak ezek „nemzeti” dalok, amelyek a haza, a bátorság, az önfeláldozás dicséretét zengik; csak a veszteséget siratták. Volt köztük, amely autóbalesetben elhunyt vagy öngyilkossá lett barátot gyászolt, mások egyszerűen az elvesztett szeretőről szóltak. Csupán azért kerültek a rádió műsorába a nemzeti gyász napjaiban, mert kihallatszott belőlük a fájdalom. Ezekben a dalokban nem volt ellenség – kivéve maga a halál.

Az állam első éveiben örömmel leltük az indulókban és katonai parádékban. Megpróbáltunk szembeszállni a holocausttal, megmutatni, mennyire mások vagyunk, mint az európai zsidók, akiket – úgy véltük – birkaként hurcoltak a vágóhídra. De minden új háborúval csökkent bennünk a késztetés, hogy bizonyítsuk, milyen bátrak vagyunk. A hatnapos háború után már nem dicsőítettük annyira a hősiesség csatát, ma pedig a háború Izraelben már csak tragédiát jelent.

Ám ez a mostani veszteség megmutatta, hogy régi erőnyeink nem mind váltak semmivé. Megemlékeztünk az elhunytak önkéntesekhez méltó szelleméről, elszántságáról. Ismét szólhatunk a cionizmusról – egyszerűen, hang szólamok vagy cinizmus nélkül.

És ámbár nemzetként gyászolunk, ez a gyász személyes: a nemzeti fájdalom a magánember gyásza lesz. Nincs szükségünk többé hazafias retorikára, hogy a trauma napjaiban fölemeljük a fejünket. A pusztító tény, hogy együtt tudunk gyászolni, maga nyújt vigasztalást.

Jerusalem Report, 1997. március 8.

Gadó János fordítása

Hírek

A FILHARMONIKUSOK JUBILEUMA Tel-Avivban Zubin Mehta főzeneigazgató vezényelte a megalakulásuk 60 éves évfordulóját ünneplő Izraeli Filharmonikusok Zenekarának gálaestjét. Annak idején első koncertjükön Arturo Toscanini volt a karmester. A jubileumon először az alapítók közül még élő nyolc művészt köszöntöttek, majd felcsendült, mint 60 évvel ezelőtt Weber Oberon nyitánya, Vivaldi Concertója és Mozart C-dúr hangversenye. A mostani fellépők közül csak a Magyarországon is ismert két hegedűművészt, az izraeli Itzhak Perlmannt és az amerikai Isaac Stern említjük meg, továbbá a 15 éves Jonathan Gilad zongoraművészt, aki a szakértők szerint e bemutatkozásával elindult a világhír felé.

DALVERSENY IZRAEL NÉLKÜL A zsidó állam az idén nem vesz részt az Eurovízió Írországból sorra kerülő dalversenyén, mert a megmérettetésre a Holocaust-napján a Jom Hasoán kerül sor.

A KOHANITÁK KÖZÖS GÉNJE A kohaniták, a jeruzsálemi templom papjainak leszármazottai (akiket ma Kon, Kohn, Cohen, Kogan, Kaganovics stb. neveikről lehet felismerni - ha csak időközben meg nem változtatták) valóban közös őstől származnak. A haifai Technion egyetem professzora **Karl Skorecki** jelentette ezt ki, miután 180 zsidó férfit vetett alá genetikai vizsgálatnak. A felerészt szefárd, felerészt askenázi vizsgálati alanyokból 68 volt kohanita, akik között akadt izraeli, amerikai és angliai. A vizsgálat során az Y kromoszómát vizsgálta, amelyben nem mutatkoznak a női felmenők genetikai hatásai. (A kohanita származást férfiágon tartják nyilván.) Skorecki beszámolója szerint bizonyos genetikai sajátságok, melyek az összpopuláció 18,4 százalékában mutatkoznak, a kohanitáknál csak 1,6 százalék esetében voltak fellelhetők. A kutató szerint utóbbiak nem is igazi kohének.

MAGYAR KITÜNTETÉSEK A magyar kormány a Köztársasági Érdemrend Középkeresztjével tüntette ki az 1956 óta Izraelben élő **Keleti Ágnes**t, aki a magyar tornászcsapat tagjaként az 1952-es helsinki és az 1956-os melbourni olimpián egyéni és csapatversenyben 5 arany, 3 ezüst és 2 bronzérmét szerzett. **Felleg György** író, költő, aki magyar versek héberre átültetője és héber költők kitanú magyarra fordítója a Művelődési és Közoktatási Minisztérium PRO CULTURA HUNGARICA kitüntetését kapta meg.

315 MILLIÓ DOLLÁR BERUHÁZÁS MAGYARORSZÁGON Ezt a számot **Aharon Meir**, Magyarország tiszteletbeli főkonzulja tette közzé az elmúlt hét év beruházási adataként, kiegészítve azzal, hogy a 315 millióból 107 milliót ingatlanokba fektettek, míg az összeg többi része arányosan a távközlésben, a feldolgozóiparban és a kereskedelemben jelent meg.

KIRE SZAVAZNÁNAK A KÜLFÖLDÖN ÉLŐK? Az izraeli kormány törvényjavaslatot terjesztett a knesszet elé, mely szavazati jogot biztosítana a tartósan külföldön élő izraelieknek. Az 5 milliós ország 4 millió zsidó lakosából 500 ezer él tartósan külföldön, ezért e réteg jelentősége a választások szempontjából igen nagy. A kormány e változástól a jobboldal erősödését reméli, de a vélemények erősen megoszlanak arról, kiket is támogatnának a „külföldiek”.

A SZÉLSŐJOBB MINDENÜTT EGYFORMA? Az arabok „békés elköltöztetését” szorgalmazó radikális *Moledet* párt egyik tagja, **Rehavam Zeévi** egy szóváltás során zsidókölöknök (!) és kurafinak nevezte **Martin Indyk** amerikai nagykövetet. Később elnézést kért szavaiért, amit a nagykövet elfogadott. Zeévi már több alkalommal élesen támadta az amerikai diplomatát, aki szerint az Izraelre gyakorolt amerikai nyomás eszköze.

A Jaffába tartó hajók
az amszterdami Haggádjában

רפסדות מעצי הלבנון שלוחים
מחירם מלך צור עלים ליפו
ושלמה העלה אותם לירושלם

Ávrahám bár Jákov XVII. századi térképe

Az 1695-ben megjelent Amszterdami Haggádjához egy kihajtható térkép is tartozik, amely az Egyiptomból való kivonulást, a sivatagi vándorlás útvonalmát és Izrael országát ábrázolja. Mégsem ez a legrégebbi nyomtatott héber térkép, hanem amelyiket 1560 körül nyomtattak ki Mantuában.¹ **Ávrahám bár Jákov** több mint 300 éves térképe számos elemet kölcsönzött a korabeli keresztény kartográfiából, mindenekelőtt **Christian von Adrichom** Szentföldet ábrázoló térképétől.

Bár Jákov térképe népszerűségének egyik oka, hogy képes volt a keresztény Biblia-illusztrációkat és térképeket átdolgozni zsidó szempontoknak megfelelően. E képessége részben különös életútjának tulajdonítható: keresztény családba született, és kis ideig lelkészként tevékenykedett a Rajna-vidéken, majd Amszterdamba költözött, ott rézmetszőként kereste kenyerét és 1689-ben, vagyis hat évvel a Haggádjához készített illusztráció előtt felvette a zsidó hitet.

Igazságtalanok lennének bár Jákovval szemben, ha csupán tehetséges másolónak tartanánk, hiszen a Haggádjához készített egyik illusztrációjának forrása egy talmudi midrás,² amely a keresztény illusztrátoroknak aligha lehetett ismerős: Ábrahám összezuzza a bálvány-szobrokat. Számos más zsidó motívumot is említhetnénk, többek között azokat, amelyek különösen illenek a Peszach-hoz.

A felirat szerint a térkép „a negyven-
ves sivatagi vándorlást, a Szentföld tája-
it... Egyiptomtól Damaszkuszig, az Ar-
non völgyétől a Nagy Tengerig, és az
egyres törzsek területét” ábrázolja, majd
így folytatódik: „s ha tudós szemmel né-
zik, az értelmesek értik”. Mire utalt bár
Jákov? Többek között arra az ábrázolás-

A sivatagi vándorlás állomásai

ra, melyen négy hajót láthatunk, melyek Türoszból tartanak Jaffába. A magyarázat szerint ezeken a Salamonnak küldött libanoni cédrust szállították.³ A négy hajó alatt négy tehén látható, s a szélrózsa a négy égtájjal. A négyes szám fontos szerepet játszik a Peszach-esti szertartásban: a négy kérdés, a négy fiú és az est folyamán elfogyasztható négy pohár bor.⁴ A képen látható tizenhárom tutaj talán az *Ehád mi jodéja* kezdetű dal utolsó szakaszára utal: *Ki tudja, mi a tizenhárom? Én tudom mi a tizenhárom! Tizenhárom: Istenünk tulajdonságai.*

A térképen egy kartusba foglalva olvashatjuk a sivatagi vándorlás állomásait. A Bibliában szereplő negyvenkét helység⁵ helyett azonban csak negyvenegynek a nevét találjuk meg. A hiányzó hely Ijé-Abárim, melyet néha így is fordítanak: „az ott lévő romok”. Rási szerint az „Ijé” szó jelentése: „pusztaság vagy halmok”, s magyarázatként a 79. zsoltárt idézi: „romhalmazzá tették Jeruzsálemet”, melyben ugyanez a szó fordul elő. Azáltal, hogy bár Jákov „ki-fejejtette” Ijé-Abárimot, a kommentár-
okban jártas olvasónak óhatatlanul eszébe juttatta Rási magyarázatát és azt a hálákhikus hagyományt is, hogy

ünnepi alkalmakkor is meg kell emlékezni Jeruzsálem pusztulásáról.

A térkép készítőjének talmudi jártasága is tükröződik a térkép egyes részleteiben, mint például a Vörös-tenger mellett megfigyelhető „hurkok”, melyek **Aharon Ben-Hájjim** rabbi későbbi, 1776-ban kiadott térképén is feltűnnek. A talmudi midrás szerint Izrael kishitű volt, amikor átkelt a Vörös-tengeren: „...s Izrael fellázadt abban az órában, mondván: Ahogy mi felmegyünk ezen az oldalon, aképp az egyiptomiak is felmennek a másikon.”⁶ A tószefta kommentár szerint Izrael nem egyenes útvonalat követve kelt át a Vörös-tengeren, hanem útja során félkörívet írt le.

A térkép készítőjének nevét **Jónás** alakja alatt olvashatjuk. Számos, a Szentföldet ábrázoló 17. századi térképeken fel-felbukkan az a jelenet, amikor Jónást a tengerbe vetik; bár Jákov térképe azt a pillanatot is megörökíti, amikor a cethal kiveti magából és Jónás szerencsésen partot ér, és csodálkozva visszatekint a tengerre. Talán allegorikusan személyes életútjára is utalt: az újjászületésre, melyet a zsidó hit felvétele jelentett számára.

S végül egy utolsó érdekesség a térképpel kapcsolatban. A térkép bal alsó sarkában találjuk a méretarányokat, melyek perzsa paraszangban vannak megadva.⁷ Egy paraszang nagyjából annak távolságnak felel meg, melyet egy óra alatt gyalog lehet megtenni. A hagyományos térképen a mértékegységeket arab számokkal jelölik, s a számozás balról jobbra történik. Bár Jákov héber számokat használ, és a mértékegységeket jobbról balra számozza: az első számot az *álef*, az utolsót a *káf-hé* jelöli, melynek számértéke 28. A héberben ennek különös jelentősége van: a *koach* szó jelentése, amely e két betűből áll, „erő”. Az illusztrátor, a maga módján, jó erőt kívánt a Haggáda olvasóinak.⁸

Seleanu Magdaléna fordítása

Jegyzetek

¹ K. Nebenzahl, *Maps of the Holy Land*. New York, 1986, és E. Wajntraub-G. Wajntraub, *Hebrew Maps of the Holy Land*. Wien, 1992.

² Pes. 118a.

³ 2 Krón. 2: 15.

⁴ Mindez a megváltás négy kifejezésének felel meg: 2 Móz. 6: 667.

⁵ 4 Móz. 33: 5650.

⁶ *Arikin* 15a.

⁷ A paraszang, mint mértékegység, a Talmudban is szerepel (1 paraszang = 5250 m).

⁸ Ugyanez az alapja a „Skajach!” kifejezésnek is, amit tóraolvasás, prédikáció stb. után kiáltanak oda a szónoknak.

BACSKAI SÁNDOR

A Spirák története

avagy egy galíciai rabbidinasztia Magyarországon

Spira Cvi Elimelech, a világhírű tudós és rabbi, aki a családfáját Dávid királyig vezette vissza, Galáciából, a San folyó melletti Dynowból jött Magyarországra. 1825-ben foglalta el a munkácsi rabbiszéket, s új hitközségében is azt a szellemet próbálta meghonosítani, amit lengyelországi mestereitől, a hasid világban mindig tisztelt lizenszki, rymanowi és lublini cádikoktól tanult. Három év múlva azonban visszatért Dynowba, ott is halt meg 1841-ben. Számos homoleitikus és kabbalisztikus könyvet írt vagy fordított, a legismertebb, a „Bné Jiszoschor”, a zsidó ünnepek történeti jelentőségével foglalkozik.

Három fia és egy veje Dynowban maradt, a negyedik fiú, az 1865-ben elhunyt **Rabbi Eleázár**, a szintén galíciai Lancut főrabbija lett. Keményen és eredményesen küzdött korának asszimilációs törekvései ellen, már őt is jellemezte az a harcoss meg nem alkuvás, ami az utódokat.

Amikor meghalt, két fia Lancutban, egy harmadik Birczában élt; a negyedik, az 1832-ben született Salamon, először Strzyzowban kapott rabbiállást. Ottani éveiről a „Bész Slajmaj” című könyv ír. 1877-ben meghívást kapott a Zemplén megyei Szropkó hitközségétől, a rabbisági levélben ötszobás lakást és heti huszonöt forint fizetést kínáltak és felajánlották, hogy fiát dájenné, rabbihelyettessé választják, de a nagy tudós, pár heti sztropkói tartózkodás után Strzyzowban maradt. Három év múlva, amikor **Chájim Szófért** Munkácsról meghívták a fiatal pesti ortodox hitközség élére, **Spira Salamont** választották meg új főrabbinak. Ő vonakodott, mérlegelt, a strzyzowiak is marasztalták, sőt bizonyos Wolkowiczky gróf, a környék földesura személyesen kérte, hogy maradjon, s a főrabbi végül a munkácsiak ajánlatát is visszautasította. Ám nem sokkal ezután, amikor Strzyzow új kántort keresett, a választásuk egy volt zupás őrmesterre esett,

akit a főrabbi nem tartott méltónak az állás betöltésére. Viszály keletkezett, aminek az lett a vége, hogy valaki betörte a rabbiház ablakát. Az esetről tudomást szerzett munkácsiak megismélték a meghívást, amit Spira Salamon 1882-ben immár el is fogadott. Tizenegy évig állt a hitközség élén, s neki sikerült az, ami a nagapjának, jó ötven évvel korábban, nem: új haszid központ jött létre a Kárpátalján, s az akkoriban öt-hatezer lélekszámú munkácsi zsidóság neve, részben tudós főrabbijának köszönhetően, a hagyományhűség szinonimája lett.

Rabbi Salamon 1893-ban hunyt el, Sziván 21-én. Előző éjjel megírta a végrendeletét, amelyben azt kérte, egyszerűen, feltűnés és pompa nélkül temessék el. Koporsóját több ezren kísérték a temetőbe. Egyik fia, **Rabbi Majse Lájb** Strzyzowban élt; a rögtönözve összehívott közgyűlés a másik fiút, **Rabbi Herselét** még a halottas házban megválasztotta. Az új munkácsi főrabbi, apja és a szenci cádik tanítványa, a talmudi és a kabbalisztikus tudományokban egyaránt jártas volt. Ez a tudásszint a haszidoknak elég is lett volna, de a kisebbségben lévő haladókat, akik úgy vélték, hogy önmagában mindez még nem jelenti a műveltség legmagasabb fokát, már nem elégítette ki. Küldöttséget menesztettek a Bereg megyei főispánhoz, s kérték, hogy semmisítse meg a „fanatikus, jött-ment csócselék által terrorizált” rabbiválasztás eredményét: legyen dájjen, ha akar, intézze a rituális ügyeket, ahhoz nem kell magyarul tudnia és hazafinak lennie. A munkácsiak többsége azonban haszid rabbit akart látni a hitközség élén. A város zsidósága a további húsz évben még hithűbbé vált, létszámában megkétszereződött, imaházakat és új templomot emelt, nagyhírű rabbiját zarándokok keresték fel. Spira Hersele, az országos iroda elnökségének tagjaként aktívan részt vett az ortodox közügyekben, s ő alapította a Szentföldön műkö-

dó munkácsi kólélt is. Írt responzumokat és Zóhár-magyarázatokot, leghíresebb műve a „Darké Tesivo” c. kommentár, amelyről annak idején utcát neveztek el a munkácsi nagy zsinagóga mögött.

1913-ban halt meg, a Sátoros Ünnepest második napján. Utóda egyetlen fia, az addig ros-bészdin, **Spira Lázár (Chájim Eliézer)** lett, aki 1872-ben Strzyzowban született, és a szenci cádik nem kevésbé világhírű fiánál, **Rabbi Jehézel** sinyevei rebbénél tanult. Harmincéves korában írta főművét, a „Minchosz Eliézer” c. döntvénytárat, „Saaré Tajre” c. könyve szintén forrásmunka a zsidó vallásos irodalomban. Jártas volt a világi tudományokban is, állítólag nyolc nyelven beszélt. Anyai ágon is jeles ősök ivadéka volt; anyja a ropsici cádik dédunokája, úgy is halt meg, mint ahogy százötven évvel korábban a Baal Sem tanítványairól írták: amikor úgy érezte, hogy „eljöttek érte”, elmondott néhány imát, lehunyta a szemét és csendben elaludt.

Apja halála után Spira Lázárhoz is tömegesen zarándokoltak a magyarországi és külföldi haszidok, hogy gyógyulást, tanácsot, útbaigazítást kapjanak tőle, de gyakran fölkeresték keresztények is. Házának, egy ódon, kastélyszerű épületnek az alagsorában hatalmas konyhát rendeztek be, ahol a nála megfordulók és a szegények számára főztek. A hatalmas udvarban templom állt, kétszáz fős menza a jesivabóhereknek, irodák, tanácstermek, és egy különálló lakrész, ahol a lánya és a veje élt.

Ennek a talmudtudós főrabbinak és körülrajongott rebbének, ennek a markáns arcú és vasakarátú zsidó vezérnek, konoksága és harcossága miatt, majdnem annyi ellenfele volt, mint amennyi barátja és csodálója. Talán élhetett volna békében is, de neki viharos idők jutottak: az első világháború, a

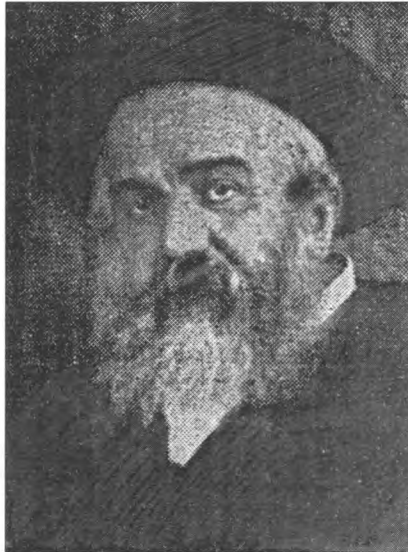
forradalmak és Trianon, az elszakadás, a magyarországi haszid hívek elvesztése és a cseh demokráciában erősödő cionizmus; a modern idők. A palesztinai telepek építése ellen ugyanúgy harcolt, mint az ortodox világszervezet, az Agudász Jisráél befolyása ellen. A magyar rabbik által nemigen támogatott Agudát kiátkozta; a vallástalan ország-építőket szinte valamennyi beszédében és interjújában elmarasztalta, s a Munkácson szerkesztett, cionista *Dosz Jidise Folkszblatte* ellensúlyozására *Jidise Cajtung* címmel hetilapot adott ki – előfordult, hogy egy szombati napon pisztollyal lövöldöztek templomában a cikkeken fölháborodó, héber gimnáziumbeli fiatalok. Spira főrabbi nem ismerte el a pozsonyi irányítású és székhelyű szlovenszkói ortodox irodát sem, ami hiába küzdött az önálló ruszinszkói központ felállításáért, melynek vezetője ő lett volna, a tervét kevesen támogatták.

Anticionizmusától nem kevésbé ismert a cári hadsereg ofenzívái elől menekülő és balszerencséjükre Munkácscon letelepedő rabbik elleni harca sem. Haszidjai **Jicchok Ejzik Weisszel**, a szaploncai rebbével még viszonylag könnyen boldogultak: a világi ügyekben járatlan, szent életű embert, akít egy ízben „ismeretlen tettesek”, a mikve lámpáját leoltva, a medencébe is belökték, jesivájával együtt Nagyszőlősré száműzték.

A világháború kitörésekor Újfehértón, majd 1918-tól további három évig Munkácscon élő belzi rebbe híveivel való, verekedésekké és kölcsönös kiátkozással fajúló viszály már jóval hosszabb ideig tartott – a tíz pontból álló békeszerződést, amely biztosította a belzvizsnici imaházhoz tartozók jogait, csak 1934 kora tavaszán kötötték meg.

Spira Lázár 1930-ban, a száztizenhét éves **Eliézer Alfandri** rabbi meghívására négyheti zarándokútra indult a Szentföldre – lehet, hogy csak száztizenöt éves volt, a korát maga Alfandri sem tudta pontosan, csak abban volt biztos, hogy a Hászám Szófér halálhírért már felnőtt férfiként hallotta.

A gyermekeit túlélő aggastyán és Spira rabbi kapcsolata valóságos legenda: már hosszú ideje leveleztek és kölcsönösen tisztelték egymást, de még soha nem találkoztak. A munkácsai főrabbi többször is jelezte, hogy szívesen meg-

Spira Lázár munkácsai főrabbi

Spira Cvi Elimelech sírfelirata Dynowban (Fotó: Bacskai Sándor)

látogatná Jeruzsálem szentjét. Ő mindannyiszor türelemre intette, várjon még, majd szól, ha eljött az ideje, míg nem egy péntek délután, pár perccel a szombat beállta előtt asztalához ült, s megírta nevezetes levelét: „Jöjjön, jöjjön örömben!” Spira főrabbi, mint egy fejedelem, kíséretével bevonult Jeruzsálembe, előbb a Szentély falánál imádkozott, de utána rögtön Alfandrihoz ment, s attól kezdve, ha csak tehet, naponta fölkereste. A két Eliézer, a harcias haszid vezér és a már csak szellemileg friss agg, éjjelente, amikor a tisztelőktől, kíváncsiskodóktól és újságíróktól nyugtuk volt, órákat beszélgetett át. Amikor a visszautazás napján a munkácsai rabbi búcsúzni ment Alfandrihoz, a szentéletű ember megáldotta őt, ivott egy kis tejet és azt mondta: „Nekem hosszú élet adatott, amely most véget ér.” Reszkető kezeivel meg-

simogatta a munkácsai rabbi szakállát, és kilehelte a lelkét. Spira Lázár a hosszú hajóját után Sziván hó 2-án, hajnali fél háromkor érkezett meg Munkácsra – jegyezzük meg az időpontot! –, ahol az őt éljenző tömeget és a tiszteletére megjelent rezesbandát leintette, magára zárta szobája ajtaját, és hangosan sóhajtozott.

Az Alfandri rabbi emlékére megtartott gyászév alatt feltűnően sokat betegeskedett, s később is gyakran kényeszerült gyógykúrára. 1937-ben Budapesten kezelték, majd állapotának rosszabbodásával hazaszállították Munkácsra. Éjszakánként a zsidók százai imádkoztak apja és nagyapja sírjánál, s a hitközség elrendelte, hogy régi szokás szerint a város tizenkétezer zsidója ajándékozzon egy-egy napot életéből a főrabbijának. Felépüléséért Budapesten, Prágában, Krakkóban, Dynowban, Lizenszkben és Nagyállóban folyamatosan imádkoztak a cádikok sírjainál, és Jeruzsálemben is, a szent falnál. Állapota javult, de az agrárak ellen nincs mit tenni: Sziván 2-án, hajnali háromkor – a Szentföldről való, hét évvel korábbi visszatérésének órájában – elhunyt. Kora délutáni temetésén húszezer hívő és több száz rabbi jelent meg, akaratának megfelelően gyászbeszédet nem tartottak, a „cádik” és a „gaon” szót, és kerülték; csupán a szaploncai és a mezőkásznói rebbe mondott pár szót, és Lebovits, csapi főrabbi olvasta fel a kilenc évvel korábban megírt, s azóta folyamatosan finomított végrendeletet, amit pár hét múlva plakátokra nyomtatva is megjelentettek. Egyszerű feliratú sírkövet a gyászshét után, kétezer ember és húsz, kömyékbeli rabbi jelenlétében állították fel.

Röviddel a halála előtt azt mondta: „Valahol a Tiszán áll egy régi híd. Kicsit megviselte már az idő, de lehet rajta jámi, s ha nehezen is, elbirja még a megakott szekeret. A mérnökök elhatározták, hogy új hidat építenek mellé. Szorgos munkások serege dolgozott a betonállványokon, tele hittel és ambícióval. Éjszaka, amikor pihentek, vörös lámpát tettek figyelmeztetésül a félig kész közepére, de jött egy ember, hogy kipróbálja az új hidat, ráhajtott a szekérral, s mivel a híd még nem állt készen, a Tiszába veszett. A zsidók új hídja még nem készült el, talán erős lesz, de ne járjunk még rajta! Itt a régi, ha elnyúlt is, de járható. A zsidók útja: jónak lenni, lojálisnak a néphez, mely ha-

A munkácsi főrabbi וציקל szava

A nagybeteg munkácsi főrabbi...

A munkácsi főrabbi megdicsőülése

Huszezernyi hívő, több száz rabbi a temetésen

zát adott nekik, a szombatot megtartani, s vámi a Messiást, aki lehet, hogy holnap, lehet, hogy száz évek múlva, de egyszer el fog jönni biztosan."

A főrabbi első feleségétől, mivel teherbe nem esett, elvált. Másodszor Safirin, komarnói rebbe lányát vette el, a házasságából egy gyermeke született, **Cháje Frime Rivke**, akit a húszas évek végén eljegyzett a parczewi rabbi fia. Az esküvőt és az egyhetes lakodalmat 1933 márciusában tartották a rabbiház udvarán. A fiatal párt a bóherek biciklin kerekező raja, zsidó huszárok, rezesbandák és klezmerek kísérték az udvarban felállított sátorhoz. A díszvendégek, rebbék és főrabbi mellett tízezer embert láttak vendégül a lakodalmi hét minden napján. A világra szóló lakodalomról az újságírók serege, valamint a német Ufa és az amerikai Fox filmgyár is tudósított.

A vót, az 1914-es születésű **Rabbi Báruch Rabnowitzot**, 1937-ben egyhangúlag választották meg apósa utódjául, már a nagy temetés estéjén fölkeresték kvitljiikkel a haszidok, új rebbének ismerve el. Rabinowits főrabbi, a tanult, huszonéves ifjú – akinek arca és alakja **Roman Vishniac Vanished World** című fotóalbumában többször is fölűnik – a béke megőrzését és a jesiva fejlesztését tekintette fő feladatának. Háza kertjében huszonöt méter hosszú sátrat építtetett, ahol a kétszázötven növendék tavasszal és nyáron a friss levegőn tanulhatott. Javitotta a bóherek élelmézését, és a tanintézet tá-

mogatására létrehozott egy misnajesz egyesületet. Azonban amikor a Felvidékkel együtt a Kárpátalja is visszatért Magyarországhoz, s az itteni haszidok végre vízum nélkül, szabadon mehetek volna ottani főbbéjükhez, a Lublini Nagyhercegség területén született, és Munkácsra költözése óta csehszlovák papírokkal is rendelkező Rabinowits rabbi nem kapta meg a magyar állampolgárságot. 1941-ben kitelepítették, Jagolnicében élt, ahol a nagyapja valaha rabbi volt. Sorsa a megszállt Lengyelországban első látásra nem tűnt biztónak, pedig csakis így menekülhetett meg attól, hogy a húszezer magyarországi „hontalan”-hoz hasonlóan őt is a kamenecc-podolszki transportba rakják. Később, nagy küzdelmek és még nagyobb lefizetések árán újra beengedték Magyarországra, de Munkácsra már nem mehetett vissza. Budapesten élt, különböző helyeken, például egy öregotthonban húzta meg magát. Bár saját hitközsége gyakorlatilag már nem volt, maradt annyi tekintélye, hogy beválasszák az Orthodox Iroda rabbi-bizottságába. Különösen a válásos ifjúság nevelése terén és a jesiva-bóherek érdekében dolgozott sokat. Gyakran prédikált a Kazinczy utcai főtemplomban, de másutt is elmondta, mit látott letarolt szülőföldjén. Szinte könyörgött a zsidóknak, hogy meneküljenek, amíg lehet, vagy ha már nem akarják itthagyni szeretett hazájukat, legalább fegyverezzék fel magukat. Majdhogynem kinevették.

1944. február 23-án egy szerdai napon, amikor a belzi és a geri rebbét már rég kiszöktették Európából, feleségével és négy kisfiával ő is vonatra ült, és kivándorolt a Szentföldre. Vágya, hogy Munkácsra még visszatér, álm maradt. Hamar megözvegyült, és a gyászidő leteltével, sok haszid megdöbbenésére, korábbi házvezetőnőjüket vette el. Néhány évi palesztinai tartózkodás után megválasztották Sao Paulóba. 1962-ben visszament Izraelbe, a Tel Aviv melletti Hokonban lett főrabbi, emellett a tanult, művelt férfi egyetemre járt, filozófiából doktorált, és idővel a cionizmussal is megbarátkozott. A főként Brooklynban letelepedett munkácsi hívek és tanítványok úgy érezték, eltávolodott Munkács szellemétől, s a haszid fogalmak szerint modern rabbi ugyancsak régóta nem nevezi már magát munkácsi rebbének. Eljött Holonból is, ma Petah Tikván él, a feleségével közösen tervezett lakásban.

Azt lehetne hinni, hogy a történetnek vége, de nem: legidősebb fia, a még Munkácson született, Boro Parkban élő **Majse Lájb Rabilowitz**, néhány éve fölvette az apja által levetett „munkácsner rebbe” címet, s mégis megvalósult a nagyapa, Spira Lázár munkácsi főrabbi végrendeletének utolsó pontja: „ne száradjon ki a forrás és ne fonnyadjon el a fa.”

*

Az íráshoz az erdélyi *Népünk*, illetve a budapesti *Zsidó Híradó* és *Orth. Zsidó Újság* több cikkét is fölhasználtam.

Nézz vissza haraggal?

IZR. TANÜGYI ÉRTESÍTŐ

1897. április 1.

A magániskolákról

Tapasztalatlan, fiatal tanítók vagy állás nélküli paedagógusok, hallgatván a hangzatos ígéretekre és egy jó egzisztencia megalapításának reményében lépnek mennek, saját szakállukra nyitnak miniszt. engedéllyel elemi iskolát, ún. magániskolát... Ígérnek neki fűt-fát, csak egy kis szubvencziót nem... A tanítónak kell gondoskodnia lakásról, fűtésről, felszerelésről, saját megélhetéséről, és ők – a szülők – nagy kegyesen elküldik gyermekeiket az iskolába. A magántanító a befolyó tandíjából fedezi az összes kiadásokat, *tehát ahány család, annyi főlebbvaló...*

A szülőknek az a tudata, hogy a tanító az általuk fizetett tandíjából tengeti életét, elbizakodottá teszi őket. Csak addig boldogul, míg kegyüket bírja, csak hogy a legtapintatosabb és szorgalmasabb tanító sem képes kedvük szerint eljárni... A szülők elfogultságuknál fogva gyermekük esetleges gyenge előmenetelét nem fogyatékos tehetségeiknek vagy azok hanyagságának tulajdonítják, hanem a tanítót teszik felelősé... Tanítói tekintély, jöjjön el a te országod!.. Mennyi zaklatásnak és milyen szemrehányásoknak célpontja, ha a vizsgán az egyik gyermeket tovább, vagy több tantárgyból felelteti, vagy ha az igazán szorgalmas tanulóknak némi jutalmat szán...

Ha pedig a tanító önérzetesen jár el és nem törődve a környezettel, saját belátása szerint cselekszik, ha iskolájában paedagógiai elvek szerint akar eljárni, akkor bizonyára ő fogja a rövidebbet húzni. Addig fognak ellene áskálódni, addig gyötrik és szövetkeznek ellene, míg kihál belőle minden idealizmus, vagy pedig kénytelen odább állni.

1922. március-április

A keceli zsidó népiskola keresztény növendékei

A Magyar Híradó jelenti: A keceli izraelita népiskola tanítóját, **Gross Edét**

február 20-án egy rendőr felszólította, hogy menjen vele a községházára. A tanítót a főjegyző és egy főhadnagy fogadta és az utóbbi megkérdezte tőle, járnak-e a zsidó iskolába keresztény vallású tanulók is, majd a mikor igenlő feleletet kapott, kijelentette, hogy a hat keresztény vallású gyermek másnap reggel nyolc órakor a katolikus iskolának adandó át. A tanító erre azt felelte, hogy csak az iskolaszéknek, a tanfelügyelőségnek vagy a kultuszminisztériumnak a rendeleteit köteles teljesíteni és így a felszólításnak nem tehet eleget. A főhadnagy erre felkereste **Schwartz Sándor** keceli hitközségi elnököt, akít szintén felszólított, hogy a hat keresztény gyermeket adja át a római katolikus iskolának és erről adjon írást.

A hitközségi elnök ugyanolyan kijelentést tett, mint a tanító, mire a főhadnagy megjegyezte:

Őnök a gyermekeket idecsábították, hogy az államsegélyt megkapják.

Ebben a pillanatban lépett be a zsidó iskolába járó egyik keresztény gyerek apja, **Bús Mihály**, aki meghallva miről van szó, kijelentette, hogy senki se csábította a gyermeket a zsidó iskolába, ellenkezőleg, ő kérte meg a hitközségi elnököt, hogy vegyék be a fiát a zsidó iskolába, mert ott többet tanulnak. A főhadnagy figyelembe sem vette Bús Mihály szavait, papírt, tollat vett elő, nyilatkozatot állított ki, hogy a hat gyermeket átadják a katolikus iskolának és felszólított a hitközségi elnököt és a tanítót, hogy a nyilatkozatot írják alá. A fenyegető felszólításra ezek eleget tettek a főhadnagy követelésének, aláírták a kötelezvényt és a hat gyermeket másnap átadták a katolikus iskolának.

BETAR בית"ר

1947. július 11.

Beszámoló a Sportcsarnoki Herzl-gyászünnepekről (levélrészlet).

„A Magyar Cionista Szövetség Herzl-ünnepségén fokozódó megdöbbenéssel hallgattam a gyászünnepség (Jahr-

zeit!) hangulatához és légköréhez nyilván csak a Magyar Cionista Szövetség kis és nagy titkári génuszának szellemében beiktatott jiddish dízőz, ritmikus vérbő mozgásával előadott szonuszáimait, a Jiddische Mame klasszikus produkcióját, amellyel a Magyar Cionista Szövetség nyilvánvalóan az új zsidó kultúrszellemet és kulturfőlényünket akarta ország-világ előtt bemutatni. Voltak azonban vígasztaló mozzanata is a Jahrzeit ünnepségnek, mikor Herzl emlékének nagyobb dicsőségére, a mikrofonba bejelentették, hogy az elhangzott kuplédalok lemezei az előcsarnokban kaphatók. Az El mólé Rachamim tapsorkánja jellemző momentum, amely a M.C.Sz. nagyszerű szellemét megvilágítja... fáradtan vonszoltam ki testemet a sportcsarnokból, mint a legjobban agyonvert vesztes egy pankrációs meccs után. Komoly kifogásaim vannak a Herzl-ünnepséggel kapcsolatban. 1. Miért maradt el az Amazon melltartó és a Flepper csoda-fűző reklámja? 2. Göröcsapat kánkántánca sokkal előnyösebben vidította vona a közönséget, mint Jámbor türelmetlen, unalomba fulladt és jobsorsra érdemes beszéde. 3. Herzl képét feltétlenül el kellett volna venni onnan, mert... de se baj, éljenek a rendezők, akik nemcsak élnek, de meg is élnek mindebből.“

Szombat

1992. március

Egy járóbeteg panasza

Kétséges előttem, fel tud-e épülni Magyarországon a jövőben egy erős, a mainál nagyobb hagyományú zsidóság. A külföldi, az izraeli zsidóság segítségével nélkül semmiképp. De ha a hitközség vezetőinek a jövőt illetően csak feljavított „hinaus mit uns” szölamokra futja, akkor ez mindenekelőtt a saját szegénységi bizonyítványuk lesz. Ha a neológia magát föl is számolja, lesznek itt a helyén más zsidóságok, külföldi „licencek” alapján.

Turán Tamás

ELIE WIESEL

A tébolyult Mose

Agyerekkoromat végigkísérő arcok közül a tébolyult Mose maradt meg legtisztábban emlékezetemben. Mintha egyedül én kötném össze a valósággal, engem pedig ő.

Az évek múlásával elfelejtettem néhány egykori játszótársamat és a legtöbb háború előtt és alatt megismert társamat. Őt nem. Mintha egymás foglyai lennénk. Akárhová megyek, ő előttem halad. Néha már azt sem tudom, melyikünk üldözi a másikat.

Pedig tudom, hogy már régóta halott; a valóságban az én gyerekkorom az ő halálával zárult. Ő azonban nem hajlandó ezt beismerni. Úgy tűnik, visszaél a halál és a tűz kiváltságaival, hogy tagadja a tényeket.

De a tények cáfolhatatlanok: zsidósága és elmebetegsége kettős bélyeget sütött rá, semmiféle segítséget nem kapott, az első transzporttal vitték el a gettóból. Első megálló: a régi zsinagóga. Mose kihasználta az alkalmat és ő vezette az imákat. Nevetett. Élete legnagyobb napja volt: még álmodni sem mert róla, hogy valaha is énekelni fog ezen a híres helyen, háromezres gyüle-

kezet előtt. Második megálló: a vasútállomás. Mose énekelt és táncolt, talán hogy átérezze a többiek bátorságát, talán csak azért, mert még soha nem utazott vonattal. Harmadik megálló: egy másik kis elhagyott, használaton kívüli állomás peronja. Mose a csöndes menet élén még mindig énekelt, egyre hangosabban, mindvégig, mintha valami ellenséget akarna kigúnyolni, akit csak ő ismer.

Ennek az ellenségnek nem sikerült elnémitania Mose mély, zavaró hangját. Ez a hang bejárja a világot, ezt hallani és nem hallani egyformán veszélyes. Éjszaka gyakran riaszt fel álmomból. Mégegyszer átélem a gyermek félelmét, aki nem mer egyedül aludni. Érzem jelenlétét, a szobában, a sarokban a tükör mellett vagy a folyóra néző ablaknál. Összekucorodom és ébren maradok reggelig; csak akkor merek mozdulni, amikor meghallom a város korreggeli zajait.

Régen félttem tőle. Gyakran jött hozzánk. Apa a barátja volt, a bizalmasa. Engem figyelmeztettek: „Légy hozzá kedves mert tébolyult.” Nem tudtam, mit jelent ez a szó. Ő maga is azt mon-

dogatta: „Jól nézz meg magadnak, tébolyult vagyok.” Megnéztem, de nem értettem. Ha valakivel naponta tízszer találkozott, minden egyes alkalommal ugyanúgy mutatkozott be neki:

– Nem ismer engem, én vagyok a tébolyult Mose.

– Tudjuk, tudjuk – válaszolta neki mindenki és félretolták az útból.

– Nem, ez nem elég, ezt soha nem lehet elég jól tudni.

Engem lenyűgözött. Az emberek sajnálták, pedig Mose irányította őket. Mindenütt ő volt a központ, az orákulum; egy másik világban mozgott, amelynek mi csak általa válhattunk részévé. Megéreztuk, hogy erejével össze tudna minket zúzni.

Zavaró merev tekintete ravasz, gonosz külsőt kölcsönzött neki; velem mégis mindig kedves volt, barátságos. Boldogan felálltam a könyv mellől hogy az ő szívzaggató énekét hallgassam. Gyakran mesélt nekem furcsa, befejezetlen történeteket.

– Csak az eleje fontos – mondta ilyenkor. – Kit érdekel a vége, úgys tudom, mi lesz.

– És az eleje? – kérdeztem.

– Azt is tudom, csak próbálok megváltoztatni.

Nem számított bűnnek még a Talmud olvasásának félbeszakítása sem, ha vele töltöttem egy órát. Többet tudott a Talmudról, mint a kétezer év előtti bölcsék és tanítványaik. Messzebb látott mint ők, hallgatásai sokkal rejtettebb igazságokat tártak fel. Talán ilyennek képzelte az első tébolyultat, akit Isten teremtett és akire ő maga is hasonlított. Ebből a nagy gyűjteményből nem

Az eltüntetett harag

Mi lenne, ha kiderülne, hogy Elie Wiesel híres holocaust-regénye, *Az éjszaka*,¹ nem a zsidók szenvedéseiről és Isten haláláról való keserű elmélkedés jegyében fogant, hanem épp ellenkezőleg: a náci és a világ közömbössége elleni megbosszulás felhívása? Úgy tűnik, pontosan ez derül ki

tényeket és állításokat merített, hanem látomást és inspirációt. Ő értette meg velem először, hogy saját magamat is tekinthetem idegennek, sőt, annak kell tekintenem; és hogy meg kell – és meg is tudom – ölni ezt az idegent, különben elpusztít engem.

Mose ahelyett, hogy elutasította volna tébolyultságát, inkább előhívta azt. Ez volt a menedéke, az otthona, és ha nagyritkán ellátogatok egy elmegyógyintézetbe, minden beteg jelenlétében ugyanazt a tiszteletteljes félelmet érzem, amelyet Mose keltett bennem egykor. Int egy próféta: ő az. Az üldözött, aki megvetően elutasít: megint ő. Egy fiatalasszony békésen ringat egy láthatatlan kisbabát: Mosét próbálja megnyugtatni. Mindannyiuknak olyan a tekintete.

El tudok menni mellette az utcán. Vagy ülni mellette étteremben, színházban vagy repülőgépen. Néha azt hiszem, az egész világot egyetlen ember népesíti be, hogy az összes arc egybeolvadt. Hirtelen rájövök, hogy a fiatal hölgy, akivel sétálok, buta; az áhitott szavak tompán csengenek; barátságok terhessé válnak. El akarok szaladni, de Mose eláll minden kijáratot. Ismeretlen erővel felruházva parancsol nekem, én pedig engedelmeskedem: az én életem az övével szemben. Ahhoz, hogy elmeneküljek előle, el kellene pusztítanom. De hogy lehet megölni egy tébolyodott angyalt?

Egy napon azt hittem, megtaláltam a megoldást. Bebörtönöztem egy regénybe. Azt hittem, ha tető lesz a feje fölött, lesz lacíme, otthona, kedveskedő emberek veszik körül, akkor békén hagy

majd. Csak később, a mű befejezése után vettem észre, hogy jól megtréfált: tudtom nélkül, tolvaj módjára becsempészte magát a többi szereplőbe – korra, nemre és vallásra való tekintet nélkül. Felváltva mondta hogy „én”, „te”, „ő”. Két ember beszélgetett egymással: mindkettő ő volt. Kínozták egymást: szenvedéseiknek ő volt oka és kifejeződése. Teljes pánikban újraolvastam korábbi elbeszéléseimet: ott is ő uralkodott. Ott is ő járt előttem. Sőt, még

*A gyerekkoromat végigkísérő
arcok közül a tébolyult Mose maradt
meg legtisztábban emlékezetemben.
...zsidósága és elmebetegsége
kettős bélyeget süttött rá*

súlyosabb dolog történt: látogatónak tekintette magát, aki akkor jön-megy, amikor neki tetszik. Alighogy lelepdődött, már ott se volt, új kalandokra vadászott és engem erővel kényszerített ezekbe.

Néha az jut eszembe, hogy én magam is csak tévedés vagyok, félreértés: azt hiszem, hogy a saját életemet élem, pedig csak az övét közvetítem.

Egy reggel egy ismeretlen telefonált. Jiddisül beszélt és nyújtott, dallamos beszéde elrejtette magyar származását. Megütött a hangja, mert ismerősen csengett.

– Kivel beszéllek? – érdeklődtem udvariasan.

Mintha szégyellte volna a nevét, mégsem vette a fáradságot hogy másikat találjon ki. Helyette addig ügyeskedett, míg eltűnt az általánosságokban.

– Hogy mi a nevem? Miért kérdezi? Nem ismer engem. És egyébként sincs jelentősége. Mi a név? Konvenció, csapda. Ugyan mi megtévesztőbb a névnél? Még Istennek sincs, mint tudja.

– Ő megengedheti magának – mondtam félig humorosan, félig dühösen.
– Senki sem fogja összekeverni valaki mással.
– Ugyan mit tud maga róla! Egyébként ki mondta, hogy ugyan ez nem érvényes én-rám? Hísz engem az

Ő képére teremtettek, nem?

Hallottam már ezt a durva, zavart, zavaró hangot: De hol? Mikor? Milyen körülmények között? Lehet, hogy egy rég elfelejtett barát? Egy barát, aki visszatért az életbe? Egy szomszéd, aki békülési szándékkal jön?

– Ismerjük egymást?

– Ez bámulatos: hát lehet egyáltalán valakit is ismerni?

Elvesztettem a türelmemet.

– Csak az idejét vesztegeti, uram. Tulajdonképpen mit akar?

– Már megmondtam: találkozni magával.

– Milyen célból?

– Ő, semmi különös. Csak látni szeretném önt, beszélni önnel, megérteni önt.

Naomi Seidman összehasonlító elemzéséből, aki összevetette a regény jiddis nyelvű eredetijét² az angol és francia fordításokkal. Seidman cikke a *Jewish Social Studies* novemberi kötetében jelenik meg és vélhetően hatalmas vitát fog kavarni.

Seidman cikke, „Elie Wiesel and the Scandal of Jewish Rage” (Elie Wiesel és a zsidó harag botránya) nem kevesebbet állít, mint hogy Wiesel át-fésülte emlékeit, tudatosan kihagyva a zsidó bosszúvágyra utaló kényelmetlen utalásokat, amikor a könyv francia fordítása készült annak érde-

kében, hogy ne jiddis szerzőként, hanem az európai egzisztencialista hagyomány írójaként jelenjen meg, s tette mindezt azért, hogy igazolja Francois Mauriac, a francia katolikus író nézeteit, aki támogatta a könyv megjelenését s előszót írt hozzá.

– (Wiesel) a dühös túlélő, aki kétségbeesetten próbálta elmondani történetét, aki bosszúra vágyott, és aki életét, az írást, a tanúvallomást annak megcáfolására szánja, amit a náci elkövettek a zsidókkal szemben, egy olyan túlélővel váltotta fel, akit a halál emlékképei kísértének, aki el-

sősorban Isten ellen panaszkodik, nem a világ vagy a náci ellen. ... A szigeti zsidók sorsának történetét afféle archetipikus drámává formálta, kiemelve a jiddis emlékiratok világából és valamennyi *stetl* történetévé tette ... s ezáltal a holocaust zsidó partikularitását feláldozta az univerzalista mondanivaló oltárán – állította Seidman a *Forward* tudósítójának adott interjújában.

Egy 1979-ben megjelent esszéjében Wiesel azt írja, hogy emlékiratát tízéves hallgatási fogadalom után jelentette meg Francois Mauriac kérésé-

– Ez bámulatos – válaszoltam –, hát lehet egyáltalán valakit is megérteni?

– Nem hajlandó? Erre nincs joga.

Kegyeskedett magyarázatot fűzni hozzá: hogy ő nagy tisztelőm. Azt állította, hogy olvasta néhány művemet. Meg akar velem beszélni egy bizonyos aspektust, amely őt személyesen érinti.

Én nem szívesen vállalom a bölcs szerepét. Nem lakom a kastélyban, nem vagyok a herceg bizalmasa.

– Akkor hát visszatartat? – kérdezte az olvasóm. – Csak azért nem hajlandó találkozni velem, mert a nevem nem mond önnek semmit?

Hallottam már ezt a hangot, ezt az akcentust.

– Adjon egy órát. Felétlenül találkoznom kell magával. A szülővárosáról van szó. Azt hiszem, felismertem.

Nem tévedtem. Egy kisvárosból származott, ugyanarról a vidékről, ahonnan én is. Emléke-

zett szülővárosomra, ahova évente többször is ellátogatott. A tébolyult Moséra is emlékezett, aki kétszer volt hivatalos kántor az őszi ünnepek alkalmával az ő városkájának egyetlen zsinagógájában. Felugrottam: a tébolyult Mose? Az egészen más.

– Tényleg? – kiáltottam izgatottan. – Ismerte őt? Hallotta énekelni? Mikor? Milyen volt, milyen kedve volt? Beszél-

vele? Mit mondott magának? Mikor látta utoljára?

– Sokat kérdez egyszerre. Ezt nem beszélhetjük meg telefonon. Én is róla akartam kérdezni magát. De önnek drága az ideje. Nagy kár. Sajnálom.

– Mi? Ezt nem mondtam!

– Azt hittem...

– Felejtse el, amit eddig mondtam.

Most már én akartam mindenáron találkozni vele. Mikor? Amikor csak tud. Most rögtön? Nem ér rá. Ma dél-

*Semmi kétség: ő volt az.
A barátom, a tébolyult kántor
bámult rám. Láttam őt, amint
a saját halála felé megy, és épp
ez a bizonyíték arra, hogy él:
mindazok, akik éjszaka átmentek
a halál tűzpróbáján, reggelre
egészségesebben, megtisztulva
térték vissza, nem úgy,
mint a többiek, akik nem
követték őket.*

után? Dolga van. Ma este? Más programja van. Kérte magát: nem tud velem találkozni, csak jövő héten. Könyörögtem, s hagyta magát meggyőzni: csak az én kedvemért szabaddá teszi magát másnapra. Munka után, hétkor. Meghívtam magamhoz. Túl messzi van: ő Brooklynban lakik. Jobb helyet akartunk, ezért végül meggyeztünk, hogy a 42. utcai könyvtár

előtt találkozunk. A főbejáratnál. Rendben? Rendben. A biztonság kedvéért azt ajánlottam, elmondom, hogy nézek ki. Fölösleges, mondta.

Nevetve tette le a kagylót, és a nevéte még a hangjánál is ismerősebbnek tűnt.

Így hát megtudtam, hogy ebben a kőarcú városban van még valaki, aki megőrizte annak a kántornak az emléket, aki a főbolondot játszotta egykor, a bukott bolondot, hogy provokálja az égieket és megnevettesse a gyerekeket.

Ki lehet ez az ember? Egy öreg, aki mielőtt elhangzik a végítéletet, utoljára még megpróbálja felidézni a múltját? A fia, aki a múltat, régi sebeket fürkészi? Holnap már tudni fogom. Egyelőre elég a várakozás. Máris kevésbé éreztem magamat egyedül: az emlékezetem nem lesz többé börtön, amely egyre szűkebb és fojtóbb börtönöket rejt magában. Az ajtókat kívülről nyitja ki valaki. Végre valaki igazolja, hogy a tébolyult Mose tényleg, igazán létezett, nem csak az én képzeletben tört magának utat.

Nagy szükségem volt erre a kézzelfogható tényre, a bizonyásra. Mert hívására reagálva, lélegzetem hallatára elkezdtem kételkedni létezésében: azt hittem, csak az én létem visszatükröződése, sőt már-már meghosszabbítása. Olyan gyakran és olyan messzire elkísért, hogy a végén már összekevertem a sorsunkat, a hajtóerőt; úgy énekeltem, ahogy ő, úgy imádkoztam, ahogy ő, megpróbáltam kifürkészni a többiek csendjét, szembeállítani az enyémmel. Ő voltam.

re, aki a könyv francia és angol kiadásának előszavában leírja találkozását a fiatal túlélővel. 1994-ben megjelent emlékiratában Wiesel úgy emlékszik, hogy *Un di vel hot geshvign-t* Mauriac-kal történt találkozása előtt vetette papírra.³

Seidman szerint a jiddis nyelvű eredeti része volt a jiddis Holocaust emlékiratoknak és *jizkor bukhen* (emlékezés könyvei) műfajának; ezzel szemben *Az éjszaka* szinte sui generis könyvként robbant, s feltehetően az első olyan háború utáni hang volt, amely a mélységből kiáldott. – A két

történet, sensu stricto, nagy vonalakban valóban egyezik, ám mégis eltérő benyomást keltenek: az egyik olyan személyt jelenít meg, akit fűt a vágy, hogy beszéljen, a másik inkább vonakodó – mondja Seidman.

Seidman cikke számos feltűnő elmentmondásra mutat rá a jiddis és francia kiadás összevetése során (előbbi terjedelme 245 oldal, utóbbié 158 oldal). Így például, *Az éjszaka* híres befejező mondatai, melyekben a fiatal Wiesel kórházban lábadozik miután Buchenwald felszabadul, tükröbe pillant s a tükröből egy hulla néz rá,

teljesen különböznek a jiddis szövegtől, amely néhány bekezdéssel hosszabb. A jiddis eredetiben a halál emléképeivel viaskodó túlélő, a passzív hulla képe megsemmisül, mivel Wiesel elbeszéli miként zúzza szét a tükröt s miként ájul el, majd hozzáfűzi: eme üdvös cselekedet után „egészségem határozottan jobbra fordult.” Majd szitkozódik az ellen a világ ellen, amely rehabilitálja Németországot, ahol „Buchenwald bestiális szadistája, Ilse Koch, békében neveli gyermekeit”, s megemlíti, hogy ebben az időben látott neki könyve vázlatának.

Ismeretlen brooklyni barátomra meleg hálával gondoltam: neki köszönhetően ismét önmagam leszek. Ha nem történik velem semmi, ha nem hal meg előbb, ha nem veszi el emlékezetét...

Később, munkából hazafelé menet kényelmetlen érzés lesz rajtam úrrá: mi van akkor, ha a brooklyni magyar zsidó nem ismeretlen? Az út közepén meg kell állnom, nekitámaszkodom egy felhőkarcólónak. Felidézem beszélgetésünket, ami most sokkal furcsábban hat, mint reggel: miért nem volt hajlandó megmondani a nevét? Miért nem volt hajlandó eljönni hozzám?

Miért nem említette a kántor nevét egészen az utolsó percig? És mitől kezdett nevetni? Rejtélyes veszély tudatára ébredtem. Ha nem egy ismeretlen, akkor ki ő? Mit akar tőlem?

Megrázom magam és ismét elindulok. Későre jár, kimerült vagyok. A folyó mentén haladok. Egy lelket se látni. Mégis megállok minden saroknál és visszanezdek: követnek? Visszataratom a lélegzetem: semmi. Csak az idegeim. Jön egy autó, fényszórója elvakít. Hátraugrom. Elment mellettem. Ki vezeti? Nem gondolok semmire. Végre a ház előtt. A portás kinyitja az ajtót és kérdően néz rám. Azt hiszi, részeg vagyok, van velem valaki. Felmegyek a huszonnegyedik emeletre. A szobám. Félek felkapcsolni a villanyt. Tapogatózva az ágyhoz megyek, sötétben vetkőzöm le. Úgy érzem, valaki bámul. Aludni. Elbújni az álomban. Ezer kéz nyúl felém, szólítanak. Félek, de engedem, hogy magukkal ragadjanak. Át akarom adni magamat

annak a hangnak, hogy megtudjam, miért csengett olyan ismerősen; félek, de meg akarom érteni, miért félek... ez kavargó bennem, míg el nem alszom.

Egy órával a megbeszélés előtt odaálltam a könyvtár bejárata elé. Az áruházakból özönlöttek az emberek az utcára, hullámokban lepték el a járdákat. Gyalogosok és autósok vívták mindennapi csatájukat. Nem volt vége az emberáradatnak. A hőségtől elcsigázottság, unalom ült ki az emberek arcára. Férfiak és nők, fiatalok és öregek, mind kéz a kézben mentek. Ki megszokásból, ki hogy ne veszítse el a másikat. A tömeg percről percre nőtt.

Mozdulatlanul álltam az egyik oldalon és tanulmányoztam az izzadt arccokat: vajon megismerem-e, akire várok?

Pontban hétkor egy férfi jött felém és rám bámult. Nem ismert meg. Én azonban megismertem őt. Az a párázsló szempár, a duzzadt ajkak. A többi szinte nem is számított. A külseje nem volt fontos. Régen mindig rongyokat hordott. Most elegáns volt, világosszürke öltönyt viselt, hozzá illő nyakkendővel. Régen megjátszotta a koldust; most úgy tett, mintha gazdag ember lenne.

– Mose – mormogtam elcsukló hangon.

Kezet nyújtott:

– Üdvözlöm. Örülök, hogy találkoztunk. Hogy van?

Hangja komoly volt és dallamos. Mozdulatai bizonytalanok. Arckifejezé-

se zavart, esedező és ugyanakkor gúnyos.

Nem hittem a szememnek. A fejem majd szétrobbant. Szorította a kezemet, és nem volt erőm visszahúzni. Azt gondoltam: Gondolkodnod kell, mégpedig gyorsan. De nem volt merzem gondolkodni: ki tudja, hová vezetnének gondolataim. Ha a tébolyult Mose életben van, akkor mindazok, akik eltűntek, elvesztek a ködben, szintén élnek; az éjszaka ismeretlen birodalmában történt valami, ami teljesen idegen gondolatainktól.

Elengedte a kezemet, és kíváncsian nézett rám, szinte méregetett.

– Mosénak hívtok: miért?

– Nem tudom. Véletlenül, megszokásból. Szeretem ezt a nevet, benne van népünk egész történelme.

Semmi kétség: ő volt az. A barátom, a tébolyult kántor bámult rám. Láttam őt, amint a saját halála felé megy, és épp ez a bizonyíték arra, hogy él: mindazok, akik éjszaka átmentek a halál tűzpróbáján, reggelre egészségesebben, megtisztulva tértek vissza, nem úgy, mint a többiek, akik nem követték őket.

Hirtelen megértettem, miért üldözött engem a felszabadulás óta: azért láttam mindenütt őt, mert mindenütt ő volt, a szemekben, a tükrökben. A halottak az ő képében tértek vissza a földre; ő volt az első láncszem a tébolyultak dinasztájában, ő testesítette meg a sorsot.

Már nem volt nagy hasa, sem vastag szakállja. Toldozott-foldozott ruhája alatt már nem hordott *ciciszt*.

De ugyanaz a Mose volt, aki valaha

– Ezek szerint két túlélő van: az egyik jiddis, a másik francia – vagy jobban mondva, az egyik túlélő zsidó közönséghez szól, a másik elsősorban francia hallgatóságot szólít meg – vonja le Seidman a következtetést. – Az a túlélő, akivel Mauriac találkozott, a hallgatás önként vállalt terhével, a halottakhoz fűződő kapcsolatának terhével küszködik. A jiddis túlélőt bosszúvágy fűti és mindent elkövet, hogy áttörje a közömbösség falát, amely érzése szerint körülveszi.

– Van valamiféle állandóság abban az élő csontvázban, amely a túlélő lel-

kébe fészkelte magát: olyan kép ez, amely inkább elfogadható az olvasóközönség számára, beleértve Mauriacot – jegyzi meg Seidman, aki e képet Wiesel nyilvános *persona*-jához hasonlította, mely szerinte „egy spirituálizált, passzív, elgyötört, szótlan, szomorú, valamiképpen még mindig halott zsidó.”

Egy másik idézett példában, Wiesel lesziája a tábor fiatal férfilakóit, amiért ódzkodnak a bosszúállástól a tábor felszabadulása után. A francia (és angol) kiadásban ez másképp fest: „Másnap néhány fiatalember berohant Weimar-

ba burgonyát, ruhát – és nőt – szerezni. Bosszúvágnak nyoma se volt.” A jiddis eredeti, Seidman fordítása szerint, így hangzik: „Másnap, a kora reggeli órákban, a zsidó fiúk Weimarba rohantak burgonyát és ruhát szerezni. Valamint hogy megerősösköljék a német lányokat. A bosszúállás történeti parancsolata nem teljesült.”

Seidman azt is nehezményezi, hogy Mauriac a holocaustban meggyilkolt zsidókat Krisztus emblematizált változataként fogja fel, semmint egy olyan esemény áldozataiként, amelyért a Vichy-i Franciaország és az európai en-

imaidőben azt kiáltozta az utcán, a zsinagóga előtt: Égek, gyerekek, égek, mint a tűz. Jöjjetek és lássátok, hogy mindenki éghet, anélkül, hogy elhamvadna. Az emberek azt hitték, részeg. Szeretett inni. Az volt a szokása, hogy ünnepek alkalmával végiglátogatta a különböző haszid közösségeket, az ünneplést megszakítva felugrott az asztalra, és egyhajtásra kiürített minden neki nyújtott üveget. Ő volt a bohócok királya, a jövőbelátó bolond, aki bármit meg mert tenni. Minél többet ivott, annál inkább nőtt látnoki képessége. Igen, gyermekeim, égek! – üvöltötte. – Nézzetek rám és értsétek meg, hogy a tüzet csak tűzzel lehet lángra lobbantani, és a lángot eloltani is tűzzel lehet: de jaj annak, aki kioltja a tüzet, jaj annak, aki elmenekül előle. Gyertek gyerekek, és lássátok, hogyan vetem le magamat fejjel lefelé.

– Menjünk, üljünk be valahova – javasolta.

Találtunk egy kóser éttermet a 46. utcában. A pincér egy üveg Slivovotzot tett az asztalra. Koccintottunk. Azt mondtam:

– Mose mindig egyedül ivott. Vele kellett volna innom, de túl fiatal voltam. Vajon most már késő?

Másodszor is töltöttem. Harmadszor is. A saját poharamat egyhajtásra üritetem ki; ő lassan szopogatta a magáét. Azt gondoltam: Ő tulajdonképpen nagyon megváltozott. Régen biztosan türelmetlen lett volna, sürgetni akart volna. Lehet, hogy elérte saját útja végpontját?

– Olvastam, amit a tébolyult Moséről

írt – mondta arcát kicsit elhúzva. – Úgy látom, maga jobban ismeri őt, mint én.

– Jobban? Talán másképp.

– Nem, jobban. Bizonyíték is van: maga róla beszél, ő eleveníti meg az írásait. Ezért határoztam el, hogy találkozom magával. Mit tud róla? A háterőről? Az ambícióiról? Titkos terveiről? Biztos benne, hogy olyan volt, amilyenek lefesti? Vajon nem arra használta a tébolyultságát, hogy elérjen egy célt, amelyet csak ő maga ismert? És végül, biztos benne, hogy megölték Auschwitzban?

Félbe akartam szakítani: Félreértett, rosszul fejeztem ki magam, rosszul fogalmaztam, maga pedig nem jól értette. Most már tudom az igazságot, és az igazság az, hogy a tébolyult Mose nem halt meg, és soha nem is fog, ahogyan a látomása sem fog soha elenyészni. De nem szóltam egy szót sem, hagytam, hogy szavai lecsurogjanak rajtam, mint egy megérdemelt büntetés.

Végül, amikor már nem bírtam tovább, felkiáltottam:

– Mit akar tőlem? Mit ártottam magának? Ki jogosította fel arra, hogy itélkezdek felettem, hogy megvádoljon? A tébolyult Mose? Ő nem ítél el senkit, de maga azt teszi. Kinek, minek a nevében teszi ezt?

Kézét nyugtatólag az enyémre tette.

– Nagyon belelovalta magát, kérem, ne haragudjon. Megtámadtam önt: bocsánatot kérek.

Azt gondoltam: Igen, tényleg nagyon megváltozott. Mose soha nem kért bocsánatot senkitől, még Istentől sem, tőle aztán a világot sem.

Nyelt egyet és folytatta, kicsit halkabban.

– Olyan kíváncsi voltam, hogy ki akartam használni a maga kedvességét, érti?

– Ne beszéljünk erről többet. Ürítsük poharainkat. A kántor emlékét leginkább ivással eleveníthetjük föl.

Úgy akart bocsánatot nyerni, hogy egyszerre felhajtotta poharának tartalmát. Aztán rövid habozás után így folytatta:

– Még egy utolsó kérdés. Lehet, hogy támadásnak érzi majd. Maga szeretettel beszél róla. Mindig. Maga úgy beszél róla, mint én az apámról. Ez miért van?

El akarta nekem mesélni az élete történetét, élményeit a háború előtt, alatt és után. Engem mindez nem érdekelt. Kezdtém összezavarodni, elveszíteni a türelmemet, gondolataim összegubancolódtak, nem találtam a helyem.

– Térjünk vissza a maga kérdésére. Miért emlékezem meg róla szeretettel? Azért, mert senki más nem teszi ezt. Mert ő nem volt senkinek az apja, senkinek a fia. Nem volt se otthona, se gyökerei, se állása: szabad ember volt, úgymond. Külső kísértés vagy veszély nem fenyegette. Megbízhatatlan, magányos, tébolyultsága olyan volt, mint a ragadós nevetés, mindenki szórakozása. Ő irányított, mutatta az utat. Látnok volt, soha nem ivott kétszer ugyanabból a pohárból, nem érte kétszer ugyanaz az élmény. Hogyan is idézhetném fel őt szeretet nélkül, sorsát vágyakozás nélkül?

Folytathattam volna reggelig, de hir-

tellektüelek passzivitása is felelős, s ehelyett az eseményt „az egzisztencialista vallás” kereteibe foglalja. Előszavában Mauriac eltöpreng *Az Éjszaka* fiatal szerzőjén: „A gyermek, aki elbeszéli nekünk a történetet, Isten egyik kíválszottója volt. ... Gondoltunk-e valaha arra, hogy van kevésbé látható és kevésbé látványos, de a többen is borzasztóbb következménye az átélt szörnyűségeknek? Nevezetesen: a legrosszabb, amit mi, hívők el tudunk képzelni: hogy Isten meghal ennek a gyermeknek a lelkében, aki hirtelen szembesül az abszolút Gonoszszággal?”

– Ezzel a gondolatsorral Mauriac mintegy felállítja a holocaust borzalmának hierarchiáját – véli Seidman. – Hiszen nem kevesebbet állít, mint hogy a hívők számára a hatmillió zsidó meggyilkolásában az a legborzalmasabb, „hogy Isten meghal ... a gyermek lelkében.”

– Botrányosnak tartom, hogy a Mauriac által írt előszó a holocaustról szóló zsidó írásként részévé válhatott. Ezzel az írással Mauriac felmenti saját magát, valamint az európaiakat és a keresztényeket a náciizmus és a keresztény antiszemitizmus elleni fellé-

pés felelőssége alól. A zsidó holocaust itt a keresztény hit megerősítésére szolgál, nem a lelkiismeret feltámasztására vagy olyan eseményként, ami kérdésfeltevésekre készítet.

Elie Wiesel csodálkozásának adott hangot, hogy *Az Éjszaka* és az *Un di velt hot geshvign* közötti különbség ekkora érdeklődést váltott ki. – Mindezt kifejtettem emlékiratomban (Mindem folyó a tengerbe siet) – magyarázta a *Forward* tudósítójának. Elismerte ugyan, hogy vannak bizonyos különbségek, ám ezeket azzal magyarázta, hogy „a jiddis különbözik (a

telen elhallgattam. Az jutott eszembe, hogy valójában nem tudunk róla semmit, csak amit ő maga akart, hogy lásunk. Talán volt családja egy közeli faluban, talán szeretett egy asszonyt, felnevelt néhány gyereket? Mit tudunk róla biztosan? Hogy tébolyultnak nyilvánította magát, hogy összekeverte a szegénységet a boldogsággal, a tisztánlátást a hallucinációval. És a többi? Az az oldala, amelyet nem volt hajlandó megmutatni? Kétségek győztek. Még egyszer végigmértem a brooklyni zsidót.

– Az igazságot – sutogtam –, mondja meg az igazságot. Maga tudja azt, amire én kíváncsi vagyok. Mondja meg. Ki maga? Miért érdekli a kántor? Talán a bátyja? A barátja? A gyilkosa? Bosszút akar érte állni? Lehet, hogy maga – a fia?

Kérdésem, úgy tűnt, meglepte. Elpirult és pislogni kezdett, szemhéja idegességében leragadt, és meg sem próbált úrrá lenni rajta. Egy pillanatnyi csend után magához tért és hangosan nevetni kezdett.

– Maga viccel! Képzeld! Micsoda fantáziája van! Hogy bosszút akarok állni érte, hogy én vagyok a fia!

– Csak nevet, de ez nem bizonyít semmit. Azért nevet, hogy takargassa a kártyáit, de átlátok rajta. Mondja meg, ki maga és mit csinál itt? Nekem mindent tudnom kell.

Ismét elkomorult és vizsgálgatni kezdte a körmét.

Tekintetem beborult:

– Nos, nincs más mondanivalója? Kár. Ha a tébolyult Mose itt lenne, ő tudná, hogyan győzze le magát. De már

nincs ezen a világon. A tébolyult Mose soha nem is élt ezen a világon. Ez azonban nem számít, én ismertem, és a mai napig követtem. Ez bizonyít valamit, de úgy fogok meghalni, hogy nem tudom, mit.

Rágt a körmét, homlokán izzadság csorgott le. Nyilvánvalóan megijesztetem. Mert lelepleztem? Vagy mert most látott meg valamit a kántor másik arcából? Vagy mert azt hitte, én magam vagyok a tébolyult Mose? Szomorúan ingatta a fejét, majd hirtelen felállt, és ká-

ni; öregek ettek csöndben, mintha mérgükben tennék. Az étterem lassanként kezdett kiürülni. Nemsokára én is felálltam és támoilogva elindultam. Hamarosan ismét a Times Square-en találtam magam, ezen a nyomasztó vásártéren, ahová a lecsúszottak járnak bánatukat feledni. Fürödtem a neonfényben, elnémitott a wurlitzerzene, magányos járókelők egyik bából a másikba vonszolták magukat. Céltalanul sétáltam egész éjjel. Aztán hazafele indultam, a folyó mentén, a friss reggeli szellőtől feleledve. Az alkohol hatása elmúlt, visszanyertem egyensúlyomat, tisztán kezdtem látni. Szégyelltem magam a vendéglőbeli viselkedésemért, bolondot csináltam magamból. Hisz a brooklyni zsidó, akinek a nevét még mindig nem tudtam, csak egy kíváncsi olvasó volt, aki találkoz-

ni akart egy földijével. Minden más csak az én beteges képzeletem szüleménye volt. Szegénynek semmi köze nem volt hozzá.

Te áldott Mose, megint megréftál – gondoltam mosolyogva. Soha nem fogsz megváltozni.

Mégis, ebből a történetből egy kérdést nem fogok elfelejteni, és ez kiegészíti a szülőfalum kántorára vonatkozó többi kérdést. Talán épp részegségemben láttam végre tisztán. Talán a tébolyult Mose, aki senkinek sem a fia, talán ő mindannyiunk apja?

Szabó Vera fordítása

*A tébolyult Mose
soha nem is élt ezen a világon.
Ez azonban nem számít,
én ismertem, és a mai napig
követtem. Ez bizonyít valamit,
de úgy fogok meghalni, hogy
nem tudom, mit.*

bán, vontatottan azt mondta, mennie kell.

Mintha ködben úszna, láttam, ahogy megy az ajtó felé; megállt elől a pénztárnál, kifizette a számlát, borralalót adott, visszajött, hogy vessen rám még egy pillantást, majd elment. Vissza kellett volna tartanom, utánaaszaladni, kényszeríteni, hogy valljon be mindent. A kántor biztosan ezt tette volna, de én képtelen voltam rá. Túl sokat ittam.

Zavarodottan néztem a többi vendégre, de azok szerencsére nem figyeltek rám. Fiatal párok mosolyogtak egymásra, és közben elfelejtettek en-

franciától)“ és emiatt „húzott, húzott, húzott“ a kéziratból a francia nyelvű kiadás érdekében. – A húzások a tömörséget szolgálták, s nem a harag eltüntetését – állítja. – Az *Éjszaka* is egy indulatos írás.

Wiesel úgy vélte, hogy amennyiben túlélőként kevésbé indulatos színben tüntette volna fel magát, ez aligha segítette volna elő a könyv európai recepcióját. – Épp ellenkezőleg, ha (*Az Éjszaka*) indulatosabb lett volna, többen vették volna kézbe, hiszen a divat akkoriban az indulatos íróknak kedvezett.

Seidman nem kérdőjelezi meg Wiesel helyét a történelemben: sokkal inkább arra törekszik, hogy újra föltegyen néhány olyan kérdést, amely emlékiratában felmerült.

– Az én olvasatomban (a könyv) aféle egyezkedés a zsidókat égető kényszer, hogy tanúvallomást tegyenek és a keresztények azon képessége között, hogy meghallgassák. Mindkét fél sokat nyert. A Holocaust része lett a nyugati kultúrának. Könnyen megeshetett volna, hogy nem így történik. Wieselt ezért elismerés illeti. Ugyanakkor olyan képet festettek a

holocaustról, amelyik minél kevésbé sérti a keresztényeket. Kik jártak jobban? Úgy tűnik, a keresztények.

Megjelent a Forward 1996. okt. 4-i számában

Seleanu Magdaléna fordítása

Jegyzetek

¹ Magyar kiadás: *Az Éjszaka*. Fordította Balabán Péter (Láng Kiadó).

² A regény jiddis nyelvű eredetijének címe: *Un di velt hot geshvign* (És a világ hallgatott).

³ *Minden folyó a tengerbe siet*. Fordította Péter Éva, (Esély Könyvklub Kft, Budapest, 1996.)

Könyvespolc

Egyszer volt világ

(Frojimovics Kinga–Komoróczy Géza–Pusztai Viktória–Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Városháza és MTA Judaisztikai Csoport kiadványa, 1995. 793 oldal, 2490 forint*)

Kicsit megkésve íródik ismertető a Szombat olvasói számára a Komoróczy Géza szerkesztésében a Hungaria Judaica 7. köteteként 1995-ben kétszer is megjelent (az első kiadás szokatlanul gyorsan elfogyott) *A zsidó Budapest,*

Emlékek, szertartások, történelem című kétkötetes kiadványról. Sokan, sokféle módon írtak a könyvről, melynek megjelenése kétségtelen: kulturális eseménynek számított. Még festőművész is (Schéner Mihály, *Élet és Irodalom*, 1995. augusztus 25.) fontosnak tartotta, hogy szóljon e jelentős, fontos munkáról, amit a szerzők az anyaggyűjtéssel végeztek.

Az ízléses címlap alján olvasható: *A város arcai* s belül a további információ: szerkeszti Török Gyöngyvér, az MTA Judaisztikai Kutatócsoport kiadványai. A fülszövegben és a bevezetőben is leszögezik a szerzők – támadásokat kivédendő? –, hogy „van római katolikus és görög katolikus Budapest, van evangélikus, református, van német (sváb), rác (vagy szerb), cigány, néhányan tudják, hogy volt, s talán még mindig van görög Budapest is.” Ők a

zsidó emlékekről írnak: „a városnak csak azokról a részéről beszélünk, amelyekhez zsidó történet fűződik: magyarországi zsidó történelem.” Fenti idézetből az derül ki, hogy a zsidó a négy szerző – Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Strbik Andrea – szerint egyrészt vallás, mint a katolikus vagy református, másrészt etnikum, mint a sváb vagy rác (az I. kötet 176. oldalán az Izraelita Egyetemes Gyűlés, 1868/69 és a Herzl Tivadar Pesten hosszú alfejezetek között szerepel egy féloldalmi alfejezet: „*Mi az, hogy zsidó?*” címmel, itt szerepel, hogy „az 1867: XVII. tc. előtt a zsidóság külön etnikai-vallási csoportnak... számított”, az 1895: XLII. tc. az egyenjogúsági törvény után” a zsidó csupán annyit jelentett, hogy izraelita vallás...” Napjainkban sokféle zsidó identitás lehetséges: vallási, etnikai, nyelvi, kulturális, származási, szociológiai, érzelmi stb. (Szerencsésebb lett volna a bevezetőhöz csatolni e rövidke válasszékírléteket a sokak számára irritáló, sokak számára értelmezhetetlen és mások számára nyilván vonzó cím – „*A zsidó Budapest*” – magyarzataként.)

Az első kötet hét részre tagolódik, a fejezetek címe egy-egy városrész neve: *Várhegy* (története 1245 körül indul, akkor telepedtek meg itt IV. Béla tatárjárás utáni újjászervezési programja keretében zsidók és éltek rajta 1686-ig, Buda visszavételéig, mikor is a törökökkel együtt elpusztították a budai zsidó közösséget is); *Óbuda* (a zsidó közösség a 18. század végén–19. század elején élte fénykorát); *Király utca* (Pest régi-régi zsidónegyede, a 19. századi polgárváros részeként); *A pesti zsidó háromszög* (Dohány utcai, Rumbach Sebestyén utcai és Kazinczy utcai zsinagóga közötti rész); *Erzsébetváros* (benn újra a Király utcáról is, a zsidó nyomdák után pedig itt önálló alfejezet a „budapesti rétegnyelv”, majd a zsidó otthon és a zsidó ünnepek). A *Józsefváros* címet viselő fejezet pedig így kezdődik: „A belső Józsefváros nem volt zsidónegyed. Éppen ellenkezőleg.” Ebben a rövid fejezetben mindössze két alfejezet van, az egyik az Országos Rabbiképző Intézetéről, a másik a M. (így!?) Nemzeti Múzeum: Római kori sírkő Aquincumból. Ezután következik a Te-

Ma: Új Színház. Lajta Béla tervei alapján épült 1909-ben. Paresiana Orfeum nevű zenés mulató volt

A Gozsdu-udvar

rézváros (az Andrásy út háztulajdonosainak 60 százaléka volt zsidó, az építkezésekbe pénzt fektető bankok vezetője, tulajdonosa és az építészek között is többen).

A második kötet első, hosszú fejezete *A Pesti Izraelita Hitközség* címet viseli az eddigi hét városrész jelölő címmel szemben, majd újra két városrész fejezetcím következik: *Lipótváros–Új-Lipótváros* („a nagykereskedés fő színtere volt Pesten”. „A Lipótvárost a XIX. század középső harmadában már nagyobb részét vagyonos és előkelő zsidóság lakta” – írják a szerzők. „A pesti nagypolgárság a XIX–XX. század fordulóján is jobbra a lipótvárosi zsidók közül került ki.”) *A Külső Józsefváros* („az 1950-es évek közepéig-végéig folyamatosan a városképet és a helyi társadalom szerveződését komolyan befolyásoló... zsidó népesség élt”) utáni fejezetben: *A pesti hitközség szomszédai*, a budai és újpesti zsidókról esik szó. Ezután önálló fejezet: *Pest, 1944. gettó*, majd a *Zsidó temetők*, utána a *Zsidó élet ma Budapesten* és végül a *Láthatatlan zsidó Budapest*.

Ha a kötet szerkesztői elsősorban a városrészek szerinti tagolás mellett döntöttek, nem egészen érthető, hogy a Terézváros után miért nem a Külső-Józsefváros következik, miért iktatják közbe a Pesti Izraelita Hitközség fejezetet, s ez utóbbi miért nem az első kötetben *A pesti zsidó háromszög* című fejezet részeként szerepel (vagy közvetlenül utána). Miért nem vonták össze a III. és az V. fejezetet (vagy sorolták egymás után), így a Király utca kétszer is szerepel. A történeti és a térbeli, városrészek szerinti felosztás keveredik, a két nézőpont egyeztetése nem sikerült.

Mint ahogy keverednek a zsidó ünnepekről szóló részek is. Az első kötet Erzsébetvárosról szóló V. fejezetében miért önálló alfejezet a Purim a Király utcában, amikor a második kötet I. fejezetében van egy alfejezet ünnepek rendje címmel? Igaz, ez utóbbiban csak pár sor szól a Purim-ról, a Hanukáról pedig itt fél sor. Ugyanakkor erről az ünnepről csaknem három oldal szól önálló alfejezetként az *Erzsébetváros* fejezetben belül (a Purim a második alfejezet, a Hanukka a 10. Miért?) A többi zsidó ünnepnek is érdemes lett volna megírni a városhoz való kapcsolódását.

Salgótarjáni úti zsidó temető

A kötet szerkezetével, szerkesztésével kapcsolatban sokféle kérdés volna feltehető. Például: a *Budapesti zsidó rétegnyelv* alfejezet miért az Erzsébetvároshoz (I. kötet V. fejezet) kapcsolódik? A *Jövevényszavak a héberből vagy jiddisből* miért a II. kötet XV. fejezetének 2. alfejezete? A két szógyűjtemény miért van ennyire távol egymástól a kötetekben? A *Láthatatlan zsidó Budapest*, ahol a jövevényszavakról szólnak, miért elégszik meg a város arculatát meghatározó építészek közül mindössze azok épületeinek ismertetésével, akikre egy 1909-ben (!?) tartott előadásban hivatkoztak: „hogy a hozzájárulás valóságos aránya kivehető legyen, elég már az a néhány név is, amelyeket Hevesi főrabbi megemlített” – intézi el nagyvonalúan az alfejezet szerzője. Az olvasó nem elégedhet meg ennyivel.

Érdeemes, szükséges, tanulságos lett volna napjainkig regisztrálni építészek és épületek sorát, sorsát. S a Láthatatlan zsidó Budapesthez az építészek, épületek (bár ez utóbbiak a *látható* Budapest részei!) mellett festők, szobrászok, grafikusok, írók, költők, zenészek, színészek, filmesek (stb.) is hozzátartoznak és ezek hiánya eléggé szembetűnő. Miért csak Pap Károly íróról, Rózsavölgyi Márk zenészről és Beregi Oszkár színészről van fénykép és rövid bemutatás? Kiss Józsefről miért nincs (csak egykori lakóépületének egy részéről) színes fotó és egy leírása a Purimról). A munkaszolgálatban elpusztított Radnóti Miklósról miért nem? Talán amiért katolikus vallást vett fel az eredetileg ugyancsak zsidó Sík Sándor katolikus költő hatására? Ballagi Mór-Bloch Móricról körülbelül három oldalon keresztül olvashatunk, holott ő is áttért a református vallásra. A II. kötet

XII. fejezetének – *Pest, 1944. gettó – Vészkorszak I.* című alfejezetében szólnak a zsidó könyvek megsemmisítéséről, „az érintett (?) írók könyveit valóban bezúzták (június 15.). Nem éppen rossz nevek voltak Déry Tibor, Füst Milán, Karinthy Frigyes, Lesznai Anna, Molnár Ferenc, Radnóti Miklós, Somlyó Zoltán, Szép Ernő, Szomory Dezső. És mások: sokan. Érdeemes lett volna felsorolni legalább a neveket, kiből tevődik össze a „sokan”. Bántó ez a „nem éppen rossz nevek”: a 20. századi magyar irodalom jelesei. Legalább az Auschwitzban s egyéb lágerekben, munkaszolgálatban zsidóként elpusztult képzőművészek szerepelhetnének a kötetben, talán egy alfejezetben: „Veszteségeink” (például Farkas István festőművész, aki egyáltalán nem szerepel a könyvben, holott 1932-től a Singer–Wolfner könyvkiadó tulajdonos vezérigazgatója és művészeket pártoló műgyűjtő is volt). Vajda Lajos festő is többet érdemelt volna, minthogy a „Mosdatás” alfejezetben vele illusztrálják a zsidó temetés szertartását. Szabolcsi Miklós, Juhász Gyula, Gál György Sándor, Kemény Simon, Radnóti Miklós, Vas István, Somlyó György, Hankiss Ágnes, Ámos Imre, Fenyő Miksa, Kertész Imre regény és naplórészletek, versek szerepelnek a könyvben (esetlegesen tűnik a névsor!). Miért épp ők és miért nem... és itt a lista nagyon hosszú lenne. A képzőművészeti illusztrációkban Ámos Imre a listavezető, a kötet szerkesztői nyilvánvalóan őt preferálják, őt szerepeltetik legtöbbször Zádor István, Perlrott Csaba Vil-

mos, Herman Lipót rajzai mellett még igen sok jellegzetes rajz kapcsolódhatna a kötet különböző fejezeteihez. A Magyar Zsidó Múzeumról szólván (II. kötet 11. alfejezet) szerzők Naményi Ernő művészettörténészre egyetértően hivatkoznak: „a művészetet a művészek felekezeti hovatartozása szerint osztályozni egyáltalán nem lehet” (ez ellentmond ugyan a szerzők alapkonceptiójának és annak a ténynek is, hogy léteznek zsidó, református, katolikus, mohamedán, buddhista stb. művészettörténeti könyvek, tankönyvek is), nem mentesít azonban legalább a zsidó témájú művek vagy zsidó származású művészek vagy a holocaust a művészetben számbavételéről (ha már megemlítik Anna Margit és Bálint Endre nevét, érdemes lett volna legalább holocaust témájú műveikre utalni).

Minden hasonló kiadvánnyal szemben minden recenzens benyújtja hiánylistáját. (Hogy ne csak a művészeket hiányoljam: az orvosok közül hiányzik például Lévi Lajos és még sokan mások. Hiányoznak a Budapesti Iskola néven ismert pszichoanalitikusok, köztudottan zömében zsidó származásúak. Ferenczi Sándor valószínű annak köszönheti szerepeltetését, hogy a Farkasrétre tették. Mint ahogy Szondi Lipót is valószínű csak azért szerepel, mert „a Kasztnert-vonattal egyik nagynevű utasa” volt.) Továbbá minden recenzens sajnálkozva felhívja a szerkesztők figyelmét néhány szembeszökő hibára (például: a Singer és Wolfner cég könyvesházáról és annak belső berendezéséről egy-egy fotó az Erzsébetváros fe-

A Kozma utcai temető ravatalozója Fotók: Frankl Aljona

jezetben szerepel – a 249. oldalon – holott a kiadó az Andrássy út 16-ban volt, azaz a Terézvárosban). Nem szeretném szaporítani e kifogások sorát.

A könyv úttörő vállalkozás. Talán ezért is a Városháza és az MTA Judaisztikai Kutatócsoport és az új lenyomatnak, azaz a második kiadásnak az Élet és Irodalom, nem pedig valamely könyvkiadó a gondozója (egy „rendes” könyvkiadó valószínű nem feledkezett volna meg szaklektorokról, s így talán kevesebb volna a hiba, a hiány).

Dicséret illeti a vállalkozást magát s a két kötetbe befektetett munkát. Talán elsiették a kiadást, kicsit érlelni kellett volna még a koncepciót, kiegészíteni az adatokat. Talán a XIX. századra, századfordulóra és a zsidó vallásra, hittudósokra helyezett hangsúly mellett az 1945 után történekről is többet szólni, némileg változtatva a belső arányokon. A „személynevek” mutatóban szerzők is elismerik, hogy „rengeteg hiányzó adat jelzi, hogy Ujvári Péter változatlanul nélkülözhetetlen egyszemélyes vállalkozása, a Zsidó lexikon” (1929!) után szükség volna még egy 1990-es évekbeli Zsidó lexikonra. Lehet, hogy recenzens ezt a feladatot is A zsidó Budapesttől várta? Végül nem tudok ellenállni a kísértésnek, hogy épp a mutatókban szereplő hivatkozások mennyisége alapján ideírjam, hogy szerzők szerint kik és mik jellemzik, határozzák meg leginkább „a zsidó Budapestet”. Sorrendben: Scheiber Sándor, Goldziher Ignác, Lajta Béla, Bacher Vilmos, Kaufmann Dávid, Raoul Wallenberg, Freud Vilmos a listavezetők, épületekben pedig a Dohány utcai zsinagóga, a Rabbiképző Intézet, az Orczy-ház és a Zsidó Múzeum.

Eklektikus a könyv. Talán nem is lehet másmilyen. A rendkívül gazdag tényanyag, információ-sokaság ellenére is szubjektív. Lehet, hogy ez erény? Arra, hogy ki a zsidó, végül is azt a szimpatikus választ sugallja, hogy aki önmagát annak tartja, továbbá azt a szociológiai (Sartre, Karády Viktor) elfogadott választ, hogy zsidó, akit mások annak tartanak. Egy valamiről meggyőzi a könyv azt is, aki kedveli, azt is, aki nem: hogy volt zsidó Budapest, legalábbis a XIX. század második felétől a holocaustig.

S. Nagy Katalin

Lepusztult és elillant

Eltűnő Budapest (Frankl Aliona és Lugosi László fényképalbuma)

Van úgy, hogy valami már a megszületése pillanatában réges-régi. Mondjuk egy könyv: nemcsak a papír láthatatlan faerezete, a fotók megnyugtató fekete-fehérje. De a betűforma, az indulat, az érzemény is régtől fogva létezik. Frankl Aliona és Lugosi László képeskönyve Budapestről, „Az eltűnő Budapest”, Esterházy Péter kriminalisztikai elővezetésében, már nagyon régen létezik. Az, hogy a könyvkiadás kanyarjában csak most kapott szabad utat, ehhez képest igazán mellékes körülmény. Valójában benne élt a város elriaszthatatlan híveinek látóidegeiben, Aliona és Lugo utóbbi nyolc évében, a láthatatlan város még működőképes szervezetében. Az *eltűnő Budapest* egy egész elillanó világ után kap. Az új Budapest, a toladó reklámok és használhatatlan utak alatt maga az emberi integritás, az énléptékű közösség álma süllyed el. A huszadik századi polgárlét.

A város struktúrája finoman jelzi a változásokat. Bizonyos periódusok fényét csökkent erősséggel ma is őrzi. Lugo és Aliona fotóin a hatvanas-hetvenes évek modern neonreklámjai kopottas fényudvart körítenek a presszók, boltocskák portálja fölé. Üres kávézóasztalok, rendbe állított műanyag ülőkék sora rajzol nyomasztó perspektívát a kijárat felé. Az egyik pult előtt az utolsó pesti polgár áll: Bodor Ferenc. Az ő emlékének ajánlották könyvüket a

Fotók: Lugosi László

szervezők. Talán már ő volt az egyetlen vendég a képeken látható boltbelsőben, ő csavargatta a babák fejét a babaklinika rózsás függőnye előtt, neki ajánlgatta az öreg férfiszabó egyetlen kített öltönyét.

Nyomorúságos ez az eltűnő város-szelet, a kézművesség és kisipar egykor megnyugtatóan működő infrastruktúrája. Ma már a Király utca, a Dob és a Wesselényi utca környéke, az egykori polgári nyugalomra. Nepperek, autótolvajok, valutázók birodalma mögé bújjik a maradék kis boltvilág. Aliona és Lugo fotói a lassú haldoklást nem az újak kontrasztjában mutatják. Csakis magában, egy negyvenes izzó homályos fényében, a lepusztult üzlet ódon ragyogásában. Az autó-felszerelési bolt tűzpiros neon-meseautója szédületes sebességgel áll a bejárat fölött, előtte az utcán piros Zastava, a technikai fejlődés és az egyéni jólét helyspecifikus fordított aránya szerint.

Néhány oldallal odébb teljesen meg-

állt az idő: Bodnár Ervin cipézmester nevét és szakmáját fennen hirdeti a boltajtó horgolt függőnye, nem kevesebb büszkeséggel, mint egy uralkodói címeres palást. A „szennyesruha-átvétel” kiírás mögött Antigoné kései utódja üldögél és a világ romlásán töpreng. Annyi arc van ebben az érzékeny emberpapírra rögzített fotóalbumban, ahány tárgy: a vitrinbe zárt antropomorf hegedűknek, az üres sámfáknak, pucér próbababa-lábaknak láthatatlan arcuk van. Nézik, ahogyan a két fotós gondosan körbejárja, lefényképezi a bontásra ítélt valahai szépségeket, hogy halottkém-jelentésüket továbbítsák annak, aki a könyvben lapozgat. Majd minden kép felfogható szimbólumként is, de nekem a legtömörebben egy cipőkészítő elkopott, cipőtlen sámfája beszélt. A darab műanyagterítő asztalon állt, lábujjhegyen. Mint egy ezredvégi mamutlelet lábnyoma. Ajánlom a kötetet minden önkéntes régésznek, aki még nem adta fel, hogy egy emberibb város nyomait keresse a gyorsan deformálódó Budapesten.

Götz Eszter

Kőbányai János

SZARAJEVÓI JELENTÉS

Pelikán Kiadó
Múlt és Jövő KiadóKor-
dokumentum

(Kőbányai János: *Szarajevói jelentés*.
Pelikán Kiadó–Múlt és Jövő Kiadó,
1996. 397 oldal, 690 forint)

Szarajevó talán nincs is. Csak úgy kitalálta valaki a békés polgárok ríogatására. Vagy ha mégis lennie kell, hiszen annyit mutogatták a híradóban, akkor egy másik kontinensen. Mert Európa nem ilyen. Európa öreg és bölcs és békés. Na jó, terroristák néha felrobbantanak egy buszt Londonban, egy laktanyát Írországban, egy metrószerelevényt Párizsban. De még olyat, hogy halomra gyilkolják egymást az emberek, éppen úgy, mint a történelemlétkönyvekben olvastuk, vagy ahogy távoli furcsa országokban történik! És aki most azzal jön, hogy Budapesttől alig hat-hét óra autózásnyira gyilkolják halomra az emberek egymást, valami zavaros okból kifolyólag, az megérdemli, hogy senki ne hallgasson rá. Csúnya ijesztgető, aki igyekszik megkeseríteni szánkban a falatot. Még hogy éhezés, ostromzár, orvlövészek, elvégezhetetlen életmentő műtétek, szétszakított családok; nélkülözés, nyomor, halál. Hát nekünk nincs elég bajunk? Itt van mindjárt az autó lízingje, meg a könyvelő is szól, hogy a tb befizetést le kellene valahogy csalni. És a nyári tengerparti nyaralást is ideje lenne elintézni. (Persze Dalmáciáról szó sem lehet, a mi gyengéd lelkünk nem viselné el, hogy egy olyan országban süttessük a hasunkat, ahol ilyen csúnya dolgok történtek.)

Szóval Szarajevó ostroma nekünk nincs is. Vagy ha van, hát elég messze ahhoz, hogy ne halljuk az ágyúdörgést, de ijesztően közel ahhoz, hogy ne merjük elolvasni az onnan érkező beszámolókat. Nem csoda, hogy **Kőbányai János** arról panaszkodik, nehezebb volt megjelenetnie szarajevói beszámolóját, mint ki-és bejutni a körbezárt városba. (Azért a kötet megjelenése előtt nem egy rész napvilágot látott, például a *Magyar Hírlapban*, a *Mozgó Világban* vagy éppen a *Múlt és Jövőben*.)

Valljuk be, nem mertünk kíváncsiak lenni arra, mi is történik a szomszédságunkban. (Talán nem véletlen, hogy a távolabbi országok sajtója részletesebben számolhatott be a történetekről.)

Kőbányai János mindenesetre mint aféle minden lében kanál újságíró mégis nekivágott. Hogy feltérképezze, mi is történik a soknemzetiségű egykori Jugoszláviában, miért esnek egymásnak az emberek, és ebben az örült kavargásban mi történik az ottani zsidókkal. Aztán – bár ez minden tankönyv tiltja – érzelmileg is túlzottan azonosul azzal, amiről ír. Hiszen a tisztességes riporter nem elsősorban riporter, hanem mégiscsak ember, aki egy távoli, szabad és békés világ küldöttjeként jelenik meg a körbezárt városban. Ő a kapcsolatot a külvilággal. És hogy azt a külvilágot nem nagyon érdekli, mi is történik ott bent, arról ő igazán nem tehet. Így aztán jön, megy, szervez. A művelt világ régen beletörődött, hogy minden háború, a személyes tragédiák végtelen sora, egyúttal estéről estére ismétlődő médiacirkusz is. Egy újabb epizód a *Dallas* és a *Szomszédok* között. Így hát újságírónk fontossága teljes tudatában bukácsolhat frontvonalakon, határokon át. S kihasználva különleges helyzetét, jöhet-mehet, segíthet, beszámolhat arról a furcsa helyzetről, hogy a volt Jugoszláviában élő zsidók milyen sokáig nem hiszik el, hogy el kell menekülniük. Lehet, hogy a szerbek, a horvátok, a bosnyákok csatájában ők a „belgák”, akiknek nincs hova állniuk. S ebben a felfordulásban már azt sem lehet tudni, ki a zsidó. Amikor emberek azért csálnak, hogy legalább egy zsidó nagyszülőt fel tudjanak mutatni, akkor már nagy a baj.

Merthogy a zsidókat, ha hajlandók elmenni, kimentik. Izrael mára olyan erős országgá vált, amely képes áldozni arra, hogy hítsorsosait biztonságba helyezze.

A Szarajevói jelentés egyik főszereplőjévé így válik **Tuvia Raviv**, a budapesti Szochnut iroda akkori vezetője, aki legfontosabb feladatai közé sorolta, hogy embereket mentsen ki. (Egy igazságosabb kor-

ban bizonyára lesz róla utca, iskola, netán cserkészcsapat elnevezve.) Csak persze a fegyverek árnyékában nehéz eldönteni, ki az a szerencsés, aki zsidónak számít. Szarajevó nemzetek, kultúrák keresztútján épült. Vegyes házasságok, soknemzetiségű családok. Az ostromgyűrűn átjutó buszokra végül is sokan felszállhattak Tuviaék jóvoltából, s menekülhettek meg a körbezárt Szarajevóból. (Nemegy Izraelben megjelent cikket olvastam, amelyben azzal vádolták Tuvia Ravivot, hogy bűnös módon nem csak halachikus szempontból is zsidónak számított zsidókat mentett. Ezeknek az illusztris szerzőknek ajánlom különösen Kőbányai könyvét, hogy alaposan elszégyellhessék magukat.)

Kőbányai könyve nem regény, nem riport, nem úti beszámoló. Jelentés. Jelentés egy megszűnő világról. Jelentés arról, hogy az ottani zsidók miként próbálták átvészelné az elképzelhetetlent. Jelentés arról, kik is ezek az emberek. Milyen változatos életutak, eltérő családi háttér után jutottak el oda emberek, hogy ki kell vándorolniuk Izraelbe (Magyarországra/Kanadába/Hollandiába etc.). Mi visz rá arra egy házaspárt (a férj mohamedán, a feleség ortodox-keresztény, a gyerekek ki tudja mik), hogy a Belgrádból előkotort rabbi segítségével expressz sebességgel térjenek be.

A könyv nem kellemes olvasmány. Nem is akar az lenni. Hiszen egy jelentésnek célja van és nem szórakoztatni akar. Hogy megismerjünk valamit, amiről nem tudunk, de tudnunk kellene. S ezért kell elolvasni Kőbányai könyvét, mert lassan-lassan szembe kell már néznünk azzal, hogy mi is történt itt a szomszédságunkban, alig néhány óra autózásra Budapesttől. Bizony ott ölték egymást az emberek, és akik eddigi életükben jugoszlávnak tartották magukat (más kérdés, volt-e ilyen valaha), egyszercsak rádöbbennek, hogy zsidók. Kőbányai könyve így válik fontos kordokumentummá, mégha nagy olvasói sikerre nem is számíthat. És hogy miért nem, arra kifejező, ha nem is verbális magyarázatot ad a könyv címlapján lévő kép is.

Egy kihalt úttest, amin minden különösebb izgalom nélkül vérflowamat takarít el egy házmaster külsejű ember. Vele szemben a járdán, a bolt ajtajában egy férfi álldogál unottan. Neki a vér, a háború mindennapos a valóságban, nekünk a tévéből. Kít érdekel ez az egész? Lehet itt tenni valamit? – olvasható le az ő arcáról.

Hát erről szól ez a könyv. Ha érdekel valakit.

Dési János